

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»

**ПРОГРАМА
ТА МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
ДО ЛЕКЦІЙНИХ І СЕМІНАРСЬКИХ
ЗАНЯТЬ З КУРСУ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»**

для студентів усіх спеціальностей

Затверджено
редакційно-видавничою
радою університету,
протокол № 1 від 23.06.11

Харків
НТУ «ХПІ»
2012

Програма та методичні рекомендації до лекційних та семінарських занять з курсу «Історія України» для студентів усіх спеціальностей / уклад. В. В. Кабачек, С. І. Мешковая, Я. В. Мотенко та ін. / за ред. В. І. Ніколаєнка. – Х.: НТУ «ХПІ», 2011. – 150 с.

Укладачі:
І. В. Дворкін
С. С. Арбузова
В. В. Кабачек
С. І. Мешковая
Я. В. Мотенко
І. В. Мусієнко
В. І. Ніколаєнко
Ю. І. Озерський
Р. О. Пономаренко
Л. П. Савченко
В. М. Скляр

Рецензенти: проф. В. М. Скляр
проф. Л. В. Перевалова

Кафедра політичної історії

ВСТУП

Інтеграція України до загальноєвропейського освітнього простору вимагає ґрунтовного реформування вітчизняної вищої школи, переходу до принципово нових форм викладання гуманітарних дисциплін. У Національному технічному університеті «ХПІ» діє концепція виховної роботи, основою якої є гуманізація й гуманітаризація всього навчального процесу, що базується на комплексному підході до вивчення дисциплін гуманітарного циклу на кожному курсі.

Гуманітарні знання, набуті студентами, сприяють подоланню вузькофахового мислення, вихованню фахівців вищої кваліфікації, духовно багатих особистостей, які відчувають моральну відповідальність за сучасне і майбутнє своєї Батьківщини.

Однією з найважливіших гуманітарних дисциплін, що вивчаються в університеті, є курс «Історія України», який відображає важливі етапи історичного шляху українського народу. Цей курс не є повторенням шкільної програми, а становить концептуально нову навчальну дисципліну, що поглиблює та систематизує знання студентів з історії. Основу змісту курсу становить суспільно-політична та державницька проблематика, внутрішня й зовнішня політика України, діяльність партій, рухів, громадських об'єднань, соціально-економічний та культурний розвиток України. Визначальною ознакою курсу є те, що історія України подається в контексті розвитку світової цивілізації.

Основним завданням курсу «Історія України» в НТУ «ХПІ» є:

- використання новітніх здобутків історичної науки у викладанні історії України;
- реалізація в навчальному процесі принципів історизму та наукової об'єктивності в оцінці історичних фактів, явищ і подій;
- гуманістична спрямованість історичної освіти в технічному навчальному закладі, її орієнтація на пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими чи груповими.

Метою вивчення історії України у вищій школі є:

- виховання майбутніх спеціалістів як свідомих громадян України;
- розвиток почуття патріотизму та глибоких морально-етичних переконань, усвідомлення молоддю власної причетності до багатовікової історії українського народу;

- сприяння усвідомленню студентами належності України до європейського історико-культурного простору та важливості її інтеграції до Європи;

- прищеплення майбутнім фахівцям самостійного аналізу історичних джерел і наукової літератури, уміння самостійного осмислення закономірностей розвитку українського народу в контексті історії людської цивілізації;

- вироблення умінь застосовувати набуті знання у повсякденній діяльності, для самостійної орієнтації в суспільно-політичному житті та визначення власної оцінки суспільних явищ і подій.

За змістом і формами організації навчального процесу курс «Історія України» побудовано відповідно до вимог Болонського процесу. Вони спрямовані на зближення національних систем освіти країн Європи та досягнення загальноєвропейських освітніх стандартів. Реалізація цих підходів сприятиме підвищенню мобільності й конкурентноспроможності випускників НТУ «ХП» на вітчизняному та європейському ринках праці.

Ключову роль у досягненні цілей, сформульованих Болонською декларацією, відіграє запровадження до навчального процесу кредитно-модульної системи, сутність якої повністю кореспондується з положеннями Європейської кредитно-модульної системи (ECTS). ECTS за своєю сутністю є системою перезарахування кредитів, яка має забезпечити прозорість національної освіти, визнання її за кордоном, зробити її сумісною з освітніми системами інших країн Європи.

На вивчення базового курсу «Історія України» виділено 3 кредити, з них 48 годин аудиторних занять. Заліковий кредит (або кредит ECTS) є одиницею виміру навчального навантаження, яку мають визнавати і зараховувати навчальні заклади країн – учасниць Болонського процесу. Темп курсу і відведений на їхнє вивчення час пропорційно розподілено *на два кредитних модулі, кожен обсягом 1,5 кредити*. За роботу протягом модуля студент отримує проміжну оцінку, про що робиться відповідний запис до кредитної залікової книжки. Студент повинен знати, що кредити зараховуються лише після завершення вивчення ним усього курсу. Студент, який успішно впорався з усіма навчальними завданнями та має позитивні оцінки за обидва модулі, отримує підсумкову оцінку з історії України без складання іспиту.

Підсумкову й модульну оцінки до кредитної залікової книжки виставляються викладачем за шкалою ECTS-оцінок. Ця шкала використовується з метою спрощення переведення оцінок, отриманих студентами різних вищих навчальних закладів, забезпечення конвертованості цих оцінок.

Передбачено такі ECTS-оцінки:

A – «відмінно» – відмінна робота з однією незначною помилкою.

- В** – «дуже добре» – вище за середнє, але з декількома помилками.
С – «добре» – звичайна робота з декількома значними помилками.
Д – «задовільно» – посередньо, із значними недоліками.
Е – «достатньо» – виконання задовольняє мінімуму кредитів оцінки.
FX – «не складено» – для одержання кредиту потрібна деяка доробка.
F – «не складено» – для одержання кредиту потрібна значна доробка.

Модульно-рейтингова система оцінки знань студентів ураховує всі форми їхньої роботи над вивченням курсу та рівень отриманих ними знань. Основними формами вивчення історії України є лекції, семінарські заняття, консультації, самостійна робота студентів над джерелами та навчально-методичною літературою, підготовка й виступи з тематичними повідомленнями, доповідями та рефератами, рецензування рефератів, контрольні співбесіди, написання контрольних робіт, участь у студентських наукових конференціях, складання іспиту.

Теми пропущених занять, а також ті, на яких студенти отримали незадовільну оцінку, перездаються ними викладачу на консультаціях.

Основними формами контролю знань студентів при вивченні курсу є: оцінки на семінарах, письмові контрольні роботи, реферати, модульні контрольні співбесіди та іспит.

Важливою формою навчального процесу є лекція. Вона визначає зміст та загальну спрямованість усіх інших форм навчальних занять. У лекціях розкриваються найбільш складні та важливі проблеми курсу “Історія України”. Лекції та семінари за змістом і тематикою проблем не повторюють, а взаємодоповнюють одне одного як різні форми навчального процесу, що сприяє формуванню у студентів цілісного погляду на історію України.

Мета семінарських занять – поглиблення та закріплення знань, отриманих на лекціях і під час самостійного вивчення окремих тем курсу. Як правило, на семінар виносяться 3–4 питання; їх розглядають як у традиційній формі, так і у вигляді дискусії, розгорнутої бесіди, конференції, “круглого столу”, особливо якщо обговорюються проблемні питання. Опитування студентів на семінарі проходить як за бажанням студента, так і за викликом викладача. Крім основних виступів студентів на семінарі, викладача оцінює також істотні доповнення до викладеної проблеми. На семінарських заняттях можуть обговорюватися повідомлення, доповіді та реферати.

У кінці заняття викладач підводить підсумки роботи, оцінює виступи і доповнення кожного студента, акцентуючи увагу на найбільш вдалих відповідях, недоліках у висвітленні теми. Крім цього, студенти отримують завдання щодо підготовки до наступного семінарського заняття. Оцінки, одержані на семінарі, обов’язково враховуються при рейтинго-модульній системі контролю знань.

Готуючись до семінарського заняття, студент повинен опрацювати рекомендовані до даної теми джерела та літературу, продумати відповіді на кожне питання, скласти план і стислі тези свого виступу. Важливе значення у підготовці до семінару мають консультації викладачів, час і місце проведення яких доводиться до відома студентів. Готуватися до семінарського заняття необхідно заздалегідь. Всебічна та ґрунтовна підготовка – важлива передумова створення творчої атмосфери при обговоренні передбачених планом семінару питань, змістовних виступів і доповнень. На семінарі студенти повинні доповнювати свої записи новим матеріалом з виступів своїх товаришів та викладача.

Семінарські заняття базуються на самостійній роботі студентів, яка є однією з основних форм навчального процесу. Лише самостійна робота в комплексі з іншими формами навчання забезпечує глибоке вивчення та всебічне засвоєння студентами матеріалу, оволодіння методами наукового мислення, виховання у них творчих, аналітичних підходів до вивчення історії України. Форми самостійної роботи студентів можуть бути різноманітними: вивчення і конспектування документів та інших історичних джерел, навчальної та навчально-методичної літератури, монографій і наукових статей, написання тематичних повідомлень, доповідей, рефератів. Основна ділянка самостійної роботи – уважне читання і конспектування передбачених до семінарського заняття основних джерел та літератури. Це обов'язкова вимога при вивченні історії України, один з головних елементів модульно-рейтингової системи оцінки знань студентів.

Самостійна робота над джерелами, навчальною та науковою літературою розпочинається з попереднього ознайомлення з ними. Необхідно прочитати зміст, вступ, позначити дати написання або прийняття того чи іншого документа. Слід уважно прочитати документ чи наукову роботу, роблячи попередні чорнові записи, і лише після цього доцільно розпочинати складання конспекту. Загальних і єдиних для всіх правил ведення конспекту не існує, оскільки конспектування – творча справа і робота суто індивідуальна. Але існують деякі загальні обов'язкові вимоги до написання конспекту. Конспект – це стислий переказ основних ідей, проблем документа чи наукової роботи своїми словами. Записувати необхідно лише головні положення джерел та їх аргументацію. Якщо думка автора твору чи документ викладені так, що їх важко передати своїми словами, потрібно виписати цитати та зробити посилання на джерела, із зазначенням номерів сторінок. Записи в конспекті треба вести чітко й розбірливо, вони повинні повністю відповідати змісту джерел та літератури й мати внутрішній логічний зв'язок. З метою економії місця та часу допускається скорочення деяких слів при конспектуванні. Для визначення у конспекті найважливішого доцільно

підкреслити відповідні місця. У цілому конспект за формою може бути написаний у вигляді тез і бути ґрунтовним за змістом та невеликим за обсягом.

Поглибленому вивченню актуальних проблем курсу та підвищенню рівня знань сприяє підготовка і написання рефератів. Така форма самостійної роботи обов'язкова при модульно-рейтинговій системі оцінювання знань студентів. Кожен студент готує лише один реферат. Темі рефератів студентів академічної групи повинні бути різними. На семінарі розглядають не більш ніж 1–2 доповіді або реферати. Написання реферату для кожного студента – робота індивідуальна. Тему дослідження студент обирає сам чи за рекомендацією викладача. Викладачі, що ведуть семінарські заняття, є науковими консультантами-керівниками студентів, надають їм постійну і всебічну допомогу в написанні рефератів.

Реферат повинен мати таку структуру: титульний аркуш, зміст, вступ, 2–3 розділи, висновки та список джерел і літератури. Загальний обсяг реферату становить 23–25 аркушів рукописного або тексту надрукованого через 1,5 інтервали на папері формату А4. Писати чи друкувати текст слід бути на аркуші лише з одного боку. Друкування тексту можливе лише після перевірки викладачем рукописного варіанта.

Для того щоб написати змістовний реферат, студент повинен глибоко опрацювати джерела – історичні документи, ґрунтовно вивчити історичну літературу, монографії чи статті з обраної теми. При роботі над літературою необхідно законспектувати її, виписати окремі цитати, дати. У тексті реферату обов'язковими є бути посилання на використані джерела та наукову літературу. У вступній частині реферату потрібно обґрунтувати актуальність теми, дати короткий історіографічний огляд проблеми та визначити мету студентської наукової роботи. Необхідно подбати про логіку викладу матеріалу в тексті. Викладач установлює для кожного студента індивідуально термін підготовки реферату і перевіряє написаний текст.

Виступ студента з доповіддю на семінарі розрахований на 10–15 хвилин. Практикується також рецензування рефератів іншими студентами. Слід підкреслити, що при оцінці реферату викладач ураховує не лише якість змісту написаного тексту, але й весь хід його захисту студентом на семінарі. Тому автор доповіді повинен вільно володіти опрацьованим матеріалом, дати відповіді на додаткові запитання викладача або студентів, показати вміння науково аргументувати власні міркування, обґрунтувати висновки у висвітленій темі.

При визначенні оцінок кредитних модулів і підсумкової оцінки враховується не лише навчальне навантаження, але й участь студента у наукових конференціях. Кращі реферати заслуховуються на факультетських студентських наукових конференціях та за рекомендацією кафедри направляються на Всеукраїнську наукову студентську конференцію, яка

проводиться в Національному технічному університеті “Харківський політехнічний інститут”. Наукові роботи студентів університету з історії України неодноразово нагороджувались дипломами та грамотами.

Для успішного засвоєння студентами курсу кафедра має всі необхідні матеріально-технічні умови. При підготовці до семінарських занять та написанні доповідей і рефератів студенти користуються бібліотечним фондом історичної літератури в методичному кабінеті кафедри (ауд. 707) та читальній залі кафедр суспільних наук (ауд. 701) навчального корпусу № 1. Методичний кабінет і читальна зала мають широкий вибір навчальної, навчально-методичної та наукової літератури, яка систематизована в алфавітному й тематичному каталогах. Викладачі, що ведуть семінарські заняття, зі списку основної літератури до семінару рекомендують студентам ту, в якій найбільш повно висвітлюються конкретні питання. Крім того, для самостійної, індивідуальної роботи студентів професорсько-викладацький склад кафедри політичної історії підготував значну кількість навчальних та навчально-методичних розробок, зокрема, «Історія України. Курс лекцій для студентів технічних ВУЗів» за загальною редакцією проф. В. І. Ніколаєнка, «Організація самостійної роботи студентів з вивчення курсу «Історія України»: Методичні рекомендації для викладачів і студентів усіх спеціальностей» (уклад. С. І. Мешкова, В. І. Силантьєв), «Тематика рефератів з історії України для студентів усіх спеціальностей» (уклад. С. С. Ткаченко, В. І. Ніколаєнко), «Наочні і структурно-логічні схеми з історії України» (уклад. В. В. Морозов, Г. І. Кобзар) та ін.

Базовим підручником для підготовки студентів є курс лекцій «Історія України». Цей підручник створений колективом кафедри політичної історії і є адаптованим до навчальної програми курсу “Історія України”, що викладається в нашому університеті. Для підготовки до семінарів та інших форм вивчення історії України можливе використання інших підручників, навчальних посібників, а також історичних джерел, наукових монографій, мемуарної та довідкової літератури. Їх перелік подається до кожної теми лекції та семінарського заняття, що вміщені в даному виданні.

Авторський колектив: проф. В. І. Ніколаєнко, проф. В. М. Скляр (вступ); доц. Л. П. Савченко (розподіл навчального часу за семестрами і видами навчальних занять, план вивчення навчальної дисципліни «Історія України: соціально-політичні аспекти»); доц. С. І. Мешкова (теми 1, 6); ст. викладач С. С. Арбузова (тема 2); доц. Р.О.Пономаренко (теми 3, 8); доц. Я. В. Мотенко (тема 4); доц. В. В. Кабачек (тема 5); доц. Ю. І. Озерський (тема 7), доц. І. В. Мусієнко. (тема 9), канд. іст. наук І. В. Дворкін (тема 10).

ПЛАН ВИВЧЕННЯ

навчальної дисципліни “Історія України : соціально-політичні аспекти”

Номер навчально го тижня	Зміст матеріалу (назва теми лекції, семінару, інших видів занять)	Чисельність занять за видами (кількість годин)				
		Лекції	Семінари	Модульний контроль	Конференції	Загалом
1	2	3	4	5	6	7
1	<p>Лекція. Вступ до курсу. Зародження цивілізації на території України. Утворення і розвиток давньоруської держави</p> <p>Семінар. Методика організації і самостійної роботи студентів та їх підготовки до семінарських занять</p>	2	2			
2	Семінар. Відвідування музею НТУ «ХП».		2			6
3	Лекція. Українські землі за	2				

	Литовсько-польської доби (XIV – перша половина XVII ст.) Семінар. Зародження цивілізації на території України. Давньоруська держава Київська Русь (1 заняття)		2			
4	Семінар. Зародження цивілізації на території України. Давньоруська держава Київська Русь (2 заняття)		2			
5	Лекція. Українська національна революція середини XVII ст. Семінар. Українські землі в складі Литви та Польщі (друга	2	2			

	половина XIV– перша половина XVII ст.)					
6	Семінар. Українська національна революція XVII ст.		2			
7	Лекція. Україна під владою Російсько ї та Австрійсь кої (Австро- Угорської) імперій (наприкін ці XVIII – на початку XX ст.) Семінар. Україна в останній чверті XVII – XVIII століті.	2	2			

	Гетьманщина.					
8	Семінар. Українське національне відродження XIX ст.		2			
9	Тиждень ліквідації заборгованостей та контактної роботи з викладачами					
10	Лекція. Україна в революційних подіях 1917-1921 рр.: причини, рушійні сили, наслідки Семінар. Революція та громадянська війна в Україні в 1917-1921 рр. (1 заняття)	2	2			
11	Семінар. Революція та громадянська війна в Україні в 1917-1921 рр. (2 заняття)		2			
12	Лекція. Українське суспільство в 1921-1939 рр. Семінар. Визначальні тенденції в житті українського	2	2			

	суспільства у міжвоєнний період.					
13	Семінар. Україна в роки Другої світової та Великої Вітчизняної війн (1939-1945 рр.)		2			
14	Лекція. Суспільно-політичний і соціально-економічний розвиток України в 1945-1985 рр. Семінар. Україна в 1945-1985	2	2			
15	Семінар. Україна в часи «перебудови» та розпаду СРСР (1985–1991 рр.)		2			
16	Лекція. Політичний, соціально-економічний та культурний розвиток української держави в роки незалежності Семінар. Розвиток української держави в роки незалежності	2	2			
17	Підсумки вивчення та основні уроки				2	

	вітчизняної історії (студентська науково-теоретична конференція)					
	У підсумку	16	30		2	48

Т е м а 1

ВСТУП ДО КУРСУ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ». КИЇВСЬКА РУСЬ

С е м і н а р:

МЕТОДИКА ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ ТА ЇХ ПІДГОТОВКИ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

(2 години)

П л а н

1. Роль і місце семінарських занять у вивченні історії України.
2. Організація і методика самостійної роботи студентів.
3. Контроль та оцінка знань студентів за Болонською системою.

Методичні рекомендації

На першому семінарському занятті, яке є організаційним, студентам необхідно уважно прослухати методичні поради викладача. Це допоможе їм усвідомити місце і значення семінарських занять у навчальному процесі, оволодіти методикою конспектування лекцій.

Особливу увагу слід приділити головним напрямкам організації самостійної роботи. Студенти повинні ознайомитися з найбільш ефективними її формами, які широко використовуються в сучасній системі вищої освіти, зокрема, з'ясувати методичні вимоги до роботи з

підручниками, науковою, науково-популярною та довідковою літературою, історичними документами, витворами мистецтва за історичною тематикою, чітко обґрунтувати доцільність і головні принципи використання у навчальному процесі новітніх інформаційних технологій.

Студентам необхідно уважно ознайомитись зі «Вступом» до планів семінарських занять, з'ясувати домінуючі положення Болонського процесу, звернути увагу на форми контролю та критерії оцінки знань, які покладені в основу новітньої, кредитно-модульної системи вищої школи.

Навчально-методична і наукова література

Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Х. : Дельта, 1993. – 256 с.

Білоцерківський В. Я. Історія України (Курс лекцій) / В. Я. Білоцерковський. – Х., 1999. – 256 с.

Борисенко В. Й. Курс української історії: З найдавніших часів до ХХ століття : навч. посіб. / В. Й. Борисенко. – 2-ге вид. – К. : Либідь, 1998. – 616 с.

Бойко О. Д. Історія України : посібник / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2003. – 656 с.

Історія України : курс лекцій для студентів технічних вузів / під заг. ред. В. І. Ніколаєнка. – Х. : Новий вид, 2001. – 425 с.

Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1991. – 508 с.

Брайчевський М. Вступ до історичної науки : навч. посіб. / М. Брачевський. – К., 1995.

Закон «Про освіту в Українській РСР». – К., 1991.

Історія і її соціально-виховне значення // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 190–192.

Котляр М. Довідник з історії України / М. Котляр, С. Кульчицький. – К. : Україна, 1996. – 463 с.

Кульчицький С. Історія і час (роздуми історика) / С. Кульчицький. // Укр. іст. журнал. – 1992. – № 4. – С. 3–11.

Могильницький Б. Введение в методологию истории / Б. Могильницький. – М., 1989.

Панченко П. Історична наука повинна бути далекою кон'юктури і політики / П. Панченко. // Укр. іст. журнал. – 1993. – № 1. – С. 158–159.

Потульніцький В. А. Українська та світова історична наука / В. А. Потульніцький // Укр. іст. журн. – 2000 – № 3. – С. 22.

Ткаченко В. Куди ми йдемо? Роздуми історика / В. Ткаченко. // Укр. іст. журн. – 1992. – № 7–8. – С. 3–13.

Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи :
Матеріали Всеукр. наук. конф. – Х., 1995.

Л е к ц і я:

ВСТУП ДО КУРСУ. ЗАРОДЖЕННЯ ЦІВІЛІЗАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ. УТВОРЕННЯ І РОЗВИТОК ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

(2 години)

План

1. Вступ до курсу

Предмет і завдання курсу «Історія України» – складової загальноосвітньої історії. Місце курсу в системі навчання у вищому технічному закладі освіти. Значення курсу для фахової підготовки і виховання студентської молоді. Джерела та принципи вивчення вітчизняної історії.

2. Зародження цивілізації на території України.

Поява людини на території України. Первісна палеолітична община. Розвиток родового ладу в неоліті та енеоліті. Кіммерійці, скіфи, сармати. Античні міста-держави Північного Причорномор'я. Трипільська культура.

3. Давньоруська держава Київська Русь: утворення, розквіт, занепад.

Східнослов'янські племена VI–IX ст., соціально-економічні та політичні фактори їх консолідації. Теорії походження Київської Русі. Територія та етнічний склад населення. Форми правління та основні структурні елементи політичної влади. Соціальна структура давньоруського суспільства. Соціально-економічний розвиток Київської Русі. Формування феодальних відносин.

Головні напрями політики перших київських князів. Адміністративна, військова і релігійна реформи Володимира Великого. Розбудова держави за часів Ярослава Мудрого.

Ослаблення великокнязівської влади. Боротьба Володимира Мономаха за єдність Русі. Причини і наслідки роздробленості Давньоруської держави.

С е м і н а р:

ЗАРОДЖЕННЯ ЦІВІЛІЗАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ.

ДАВНЬОРУСЬКА ДЕРЖАВА КИЇВСЬКА РУСЬ

(4 години)

План

1. Україна в період первісного суспільства.
2. Східні слов'яни в V-VIII ст.
3. Соціально-економічний і політичний розвиток Київської Русі в IX – першій половині XII ст.
4. Феодальна роздробленість і занепад Давньоруської держави. Галицько-Волинське князівство.
5. Монголо-татарське нашествя і встановлення монголо-татарського іга.
6. Історичне значення Київської Русі, її місце у долі східнослов'янських народів та в європейській історії.

Методичні рекомендації

1. Відповідь на перше питання слід розпочати з визначення новітньої хронології появи першої людини на території сучасної України. Розповісти про археологічні сліди життя первісної людини в Криму, на Донбасі, в західних областях нашої держави. Розкрити головні риси економічного, політичного, культурного розвитку кіммерійців, скіфів і сарматів. Висвітлити історію грецької колонізації Північного Причорномор'я. Всебічно проаналізувати історію Трипільської культури, ознайомитися з новітніми науковими версіями щодо її існування та історичної спадщини.

2. У другому питанні передусім слід звернути увагу на проблему етногенезу східних слов'ян, розкрити зміст головних теорій їх походження, проаналізувати перші письмові свідчення про слов'ян. З'ясувати рівень соціально-економічного та політичного розвитку антів і склавинів. Виявити причини, передумови й головні напрямки формування державності у східних слов'ян.

3. У третьому питанні необхідно з'ясувати сутність найбільш відомих теорій виникнення Київської Русі. Проаналізувати процеси «збирання земель» і пріоритетні напрямки політики перших київських князів – Олега, Ігоря, Ольги, Святослава, Володимира Великого. Визначити зміст та історичне значення Хрещення Русі. Проаналізувати головні риси внутрішньої та зовнішньої політики Ярослава Мудрого; на підставі тексту «Руської Правди» охарактеризувати становище різних верств населення Давньоруської держави. Висвітлити політику князів Володимира Мономаха і Мстислава Володимировича, їх намагання зберегти державну цілісність Київської Русі.

4. У відповіді на четверте питання доцільно акцентувати увагу на виявленні економічних, політичних та соціальних причин феодальної роздробленості. Надати загальну характеристику розвитку удільних князівств. Звернути особливу увагу на історію виникнення й розвитку Галицько-Волинської держави – наступниці Київської Русі, політичну діяльність князів Ярослава Осмомисла, Романа Мстиславича та Данила Галицького.

5. Під час підготовки до п'ятого питання рекомендується визначити причини монголо-татарської навали на Русь, рівень військової готовності удільних князівств порівняно із військом кочівників. Висвітлити походи хана

Батія проти Південно-Західної Русі, особливо, оборону Києва 1240 р. Охарактеризувати головні риси монголо-татарського іґа та його наслідки для подальшого розвитку давньоруських земель.

6. У шостому питанні слід підкреслити унікальність Київської Русі як першого східнослов'янського державного утворення. Зазначити дуже високий рівень економічного, політичного та культурного розвитку держави, її авторитет на міжнародній арені. Зробити акцент на ролі давньоруських князівств у запобіганні нашестю монголо-татарських загарбників на Європу.

Навчально-методична і наукова література

Анохин Г. И. Новая гипотеза происхождения государства на Руси / Г. И. Анохин // Вопросы истории. – 2000. – № 3.

Асеев Ю. С. Архітектура: дерев'яна і кам'яна Київської Русі / Ю. С. Асеев, В. О. Харламов. – К., 2001.

Баран Ю. М. Історія України / Ю. М. Баран, А. Г. Вертегел, В. М. Даниленко. – К., 1994.

Бойко О. Д. Історія України : навч. посіб. / О. Д. Бойко. – К., 2004.

Борисенко В. Й. Курс української історії з найдавніших часів до ХХ століття / В. Й. Борисенко. – К., 1996.

Брайчевський М. Ю. Вступ до історичної науки / М. Ю. Брачевський. – К., 1995.

Висоцький С. О. Література Київської Русі / С. О. Висоцький, Я. Є. Боровський // Історія української культури. – Т. 1. – К., 2001.

Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. – М., 1953. – 338 с.

Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский. – К., 1991.

Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України / Л. Залізняк. – К., 1994.

Історія України: нове бачення : у 2 т. / за ред. В. А. Смолія. – К. : Україна, 1995. – Т. 1.

Історія України : курс лекцій : у 2 кн. Кн. 1. Від найдавніших часів до кінця ХІХ ст. / Мельник Л. Г., Гурій О. І. та ін. – К. : Либідь, 1991.

Історія України : курс лекцій для студентів технічних вузів / під ред. В. І. Ніколаєнка. – Х. : Новый вид, 2001. – 423 с.

Кононенко П. П. Український етнос: генеза і перспективи / П. П. Кононенко, Т. П. Кононенко. – К., 2003. – 305 с.

Кононенко П. П. Українознавство / П. П. Кононенко, А. Ю. Пономаренко. – К., 2005. – 256 с.

Котляр М. Ф. Галицько-волинська Русь / М. Ф. Котляр // Україна крізь віки. – Т. 5. – К., 1998. – 336 с.

Котляр М. Ф. Історія України в особах. Давньоруська держава / М. Ф. Котляр. – К., Україна, 1996. – 240 с.

- Крип'якевич І.* Велика історія України / І. Крип'якевич. – Т. 1. – К., 1993.
- Крип'якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство / І. П. Крип'якевич. – К., 1984.
- Костомаров М. Г.* Князь Данило Романович Галицький / М. Г. Костомаров // Наука і суспільство – 1989. – № 9.
- Лихачев Д. С.* Слово о полку Игореве : ист.-лит. очерк / Д. С. Лихачев. – Л., 1955.
- Моця О.* Київська Русь: від язичництва до християнства / О. Моця, В. Ричка. – К., 1996.
- Повість минулих літ. – К., 1990.
- Ричка В. М.* Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації / В. М. Ричка // Укр. іст. журн. – К., 2001. – № 2.
- Рыбаков Б. Я.* Язычество древних славян / Б. Я. Рыбаков. – М., 1981.
- Рыбаков Б. Я.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б. Я. Рыбаков. – М., 1982.
- Савченко Н. П.* Історія України: модульний курс : навч. посіб. / Н. П. Савченко, М. К. Подольський. – К. : ІНК ОС, 2006. – 544 с.
- Седов В. В.* Славяне юго-восточной Европы в предгосударственный период / В. В. Седов. – К., 1990.
- Тихомиров М. Н.* Древнерусские города / М. Н. Тихомиров. – М., 1986.
- Толочко П. П.* Древнерусский феодальный город / П. П. Толочко. – М., 1989.
- Толочко П. П.* Київська Русь / П. П. Толочко. – К., 1996.
- Толочко А. П.* Князь в древней Руси: власть, собственность, идеология / А. П. Толочко. – К., 1992.

Питання для самостійного вивчення

1. Історичні джерела з історії Київської Русі.
2. Проблема походження слов'ян в історичній літературі.
3. Давньоруська народність.
4. Історичні корені та етногенез українців.
5. Князівства Середнього Подніпров'я.
6. Галицьке та Волинське князівства до їх об'єднання.

Контрольні питання і завдання для самостійної роботи Тести для самоконтролю

1. Київська Русь створювалась:

- а) шляхом добровільного об'єднання східнослов'янських племінних союзів;
- б) шляхом завоювання та насильницького приєднання до Києва;
- в) ваш варіант.

2. Київська Русь являла собою:

- а) федерацію земель;
- б) централізовану державу із самодержавною формою правління;

- в) ваш варіант.
- 3. Основними причинами військових конфліктів Русі з Візантією були:**
 - а) бажання київських князів підкорити Візантію своїй владі;
 - б) зробити Візантію своїм політичним союзником;
 - в) змусити Візантію укласти з Києвом вигідну торговельну угоду.
- 4. У здійсненні своєї політики князі спиралися:**
 - а) на місцеву племінну (родову) аристократію та вождів;
 - б) на широкі народні маси;
 - в) на військо (дружину).
- 5. Формування території Київської Русі завершилось у період княжіння:**
 - а) Ігоря;
 - б) Святослава;
 - в) Володимира Святославича.
- 6. Прийняття християнства було спричинене:**
 - а) особистими інтересами Володимира, наприклад, його бажанням одружитися з візантійською принцесою Анною;
 - б) релігійними переконаннями князя;
 - в) політичними мотивами;
 - г) ваш варіант.
- 7. Серед політичних мотивів упровадження християнства були:**
 - а) зміцнення становища і влади князя в державі;
 - б) зведення до мінімуму впливу «кудесників» та волхвів на народ;
 - в) виявлення та знищення значної частини населення, яка б не підтримала релігійної політики князя і продовжувала б залишатись язичниками, а отже, ворогами князя;
 - г) зміцнення міжнародного авторитету Київської Русі.
- 8. У Європі язичників-русів називали:**
 - а) дикунами;
 - б) варягами;
 - в) варварами;
 - г) ваш варіант.
- 9. Впровадження християнства:**
 - а) призвело до розколу суспільства на християн і язичників;
 - б) об'єднало населення руських земель навколо Києва;
 - в) сприяло швидкому політичному й культурному злету Київської Русі.
- 10. Християнство сприяло:**
 - а) розвитку економіки;
 - б) розвитку і збагаченню руської літератури;
 - в) поширенню писемності й освіти;
 - г) ваш варіант.
- 11. «Руська правда» Ярослава Мудрого:**
 - а) перше періодичне видання в Київській Русі;
 - б) лист князя до своїх дітей;
 - в) усний юридичний кодекс дохристиянської Русі;

- г) перший написаний юридичний кодекс християнської феодальної Русі.
- 12. «Руська правда» Ярослава Мудрого захищала інтереси:**
- а) широких народних мас, насамперед селянства, яке потерпало від феодалів;
 - б) іноземців, які відвідували Київську Русь;
 - в) княжих дружинників і бояр-феодалів.
- 13. Перші руські монети зі срібла і золота почали карбувати за часів:**
- а) Ольги;
 - б) Володимира Великого;
 - в) Ярослава Мудрого.
- 14. Тризуб як символ князівського роду вперше з'явився за часів:**
- а) Ігоря;
 - б) Володимира Великого;
 - в) Ярослава Мудрого.
- 15. Спробу припинити міжусобну боротьбу й об'єднатися в боротьбі проти половців руські князі зробили на з'їзді в місті:**
- а) Чернігов;
 - б) Переяслав;
 - в) Любеч.
- 16. Період розпаду Київської держави історики часто називають добою феодальної роздробленості, тому що:**
- а) ініціаторами розпаду Київської Русі були бояри-феодалаи;
 - б) причинами роздробленості були подальший розвиток феодальних відносин і зростання феодального землеволодіння;
 - в) ваш варіант відповіді.
- 17. Феодальна роздробленість Русі розпочалася саме в XII ст., тому що:**
- а) не було сильного, видатного великого київського князя, який зміг би припинити процес розпаду;
 - б) незгода у середовищі давньоруських князів зводила нанівець усі спроби київських князів зберегти єдність держави;
 - в) процес розпаду підштовхували рішення Любецького (1097 р.) з'їзду князів;
 - г) ваш варіант відповіді.
- 18. Чому в XIII ст. зовнішні вороги робили спроби захопити руські князівства:**
- а) їх приваблювали родючі землі, багаті міста й торговельні шляхи, які проходили через землі князівств;
 - б) вони прагнули скористатися протиріччями й міжусобною боротьбою між окремими князями та поодинці захопити руські князівства;
 - в) вони хотіли допомогти руським князям об'єднатися в єдину централізовану державу.
- 19. Результатом золотоординського панування в руських землях було:**

- а) поглиблення феодальної роздробленості та загальмування процесу об'єднання руських земель;
 - б) подальший розвиток руських земель, збагачення їх культури та їх зближення з азіатською культурою;
 - в) ваш варіант відповіді.
- 20. Політичним і культурним центром України в добу феодальної роздробленості Київської держави стало:**
- а) Київське князівство;
 - б) Чернігівське князівство;
 - в) Галицьке князівство;
 - г) Галицько-Волинське князівство.
- 21. М. С. Грушевський називав Галицьке та Волинське князівства безпосередніми спадкоємцями політичних і культурних традицій:**
- а) варягів;
 - б) західних держав-сусідів;
 - в) Київської Русі;
 - г) ваш варіант відповіді.
- 22. Причинами занепаду Галицько-Волинського князівства були:**
- а) його залежність від Золотої Орди;
 - б) відносна слабкість сил централізації;
 - в) припинення княжої династії (Якої?);
 - г) агресія з боку Польщі, Угорщини, Литви;
 - д) ваш варіант відповіді.
- 23. Значення Галицько-Волинського князівства полягає в тому, що:**
- а) воно було першою дійсно українською державою, яка охоплювала близько 90 % тодішнього населення України;
 - б) зупинило агресію з боку західних і східних держав;
 - в) ваш варіант відповіді.

Проблемні питання

1. Яка з двох теорій виникнення Київської Русі (норманська чи антинорманська) здається вам більш аргументованою? Чому?
2. Чи була у русів повноцінна державність до приходу в Київ варягів на чолі з Олегом? Обґрунтуйте свою відповідь.
3. З якими зовнішніми ворогами на сході, півдні, заході й півночі доводилось боротися удільним князівствам?
4. Дайте оцінку роздроблення Київської держави. Чи можна було зупинити цей процес і зберегти Київську Русь? Як саме?
5. Чому збройні сутички з іноземними загарбниками часто закінчувалися поразкою руських князівств?
6. Чому в Київській Русі було запроваджене саме християнство? Як це пояснюється в історичній літературі?

Теми доповідей та повідомлень

1. Історія «українських племен» у працях М. С. Грушевського.
2. Дипломатичні відносини перших князів.
3. Шлюб і подружнє життя в Київській Русі.
4. «Руська правда» як перший юридичний кодекс.
5. Історичний портрет княгині Ольги.
6. Князь Святослав – видатний полководець Київської Русі.
7. Історичний портрет Володимира Великого.
8. Історичний портрет Ярослава Мудрого.
9. Зародження та етапи формування Галицького князівства.
10. Внутрішня та зовнішня політика Володимирка та Ярослава Осмомисла.
11. Роман Мстиславич – засновник Галицько-Волинської держави.
12. Князь Данило Романович Галицький.
13. «Слово о полку Ігоревім» як історичне джерело.
14. Атрибути князівської влади.

Заповніть таблиці

Союзи східнослов'янських племен на території України

Назва союзу	Територія, яку він займав	Головне місто

Внутрішня і зовнішня політика київських князів

Ім'я князя	Роки правління	Внутрішня політика	Зовнішня політика	Значення при

йняття християнства

Сфери впливу	Наслідки впливу
Внутрішнє становище держави	
Міжнародне становище держави	
Освіта	
Архітектура	
Образотворче мистецтво	

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Автохтон – місцевий, корінний.

Археологія – наука, яка вивчає історію суспільства за матеріальними залишками життя та діяльності людей – речовими (археологічними) пам'ятками культури. Досліджує окремі предмети давнини (знаряддя праці, зброю, посуд, прикраси, тощо) і цілі комплекси (поселення, скарби, могильники), які знаходять під час розкопок і які дають можливість відновити соціально-економічну історію епохи, особливо якщо вона мало або зовсім не висвітлена в письмових джерелах.

Баскак – намісник хана Золотої Орди у підвласних країнах у другій половині XIII – на початку XIV ст. На українських землях баскаки з'явилися після падіння Києва. Проводили облік населення та збирали данину в українських землях. На початку XIV ст. хани перестали посилати баскаків в Україну і зобов'язали самих князів збирати данину та відвозити її в Золоту Орду.

Варяги – давньоруська і візантійська назва жителів Скандинавії. У Західній Європі відомі під назвою «нормани».

Велес (Волос) – язичницький бог, покровитель достатку, скотарства і торгівлі в Київській Русі.

Віче – народні збори в Давній Русі. Беруть початок з племінних зборів у слов'ян. Уперше згадується в літописах у Новгороді (1016), Києві (1068), Володимирі-Волинському (1097). Вирішувало питання війни та миру, закликало й виганяло князів, ухвалювало закони, укладало угоди з іншими землями. Використовувалось феодальною верхівкою для обмеження князівської влади. У другій половині XI–XII ст. внаслідок послаблення князівської влади і розпаду Київської Русі як єдиної держави роль віче у громадському житті набула особливого значення. Із втратою українськими землями незалежності віче як орган державної влади занепадає.

Волхви – у Київській Русі дохристиянського періоду служителі язичницького релігійного культу. Вважалося, що волхви мали вплив на сили природи, уміли пророкувати майбутнє і лікувати людей. Чинили опір упровадженню християнства в Київській державі. Переслідувались державною владою.

Вотчина – одна з форм феодальної земельної власності в епоху Київської Русі, родова власність, яку передавали у спадок. Виникла в процесі формування приватної феодальної власності на землю в IX–XI ст. (княжа, боярська, монастирська). Термін «вотчина» використовується в історичній літературі для визначення комплексу земельної власності феодалів та пов'язаних з нею прав селян, залежних від них. У межах вотчини її власнику, який користувався правом імунітету, належала адміністративна та судова влада, а також право збирання податків.

Гридь – назва князівських дружинників у Київській державі. Гридями звичайно називали молодших воїнів, на відміну від старших (бояр). Несли військову службу і брали участь в управлінні князівським господарством.

Дажбог (Даждьбог) – у східних слов'ян бог Сонця, світла та вогню, син Сварога (Сваропсич). Згодом став богом жнив, добра і достатку. Населення Київської Русі вважало себе «онуками Дажбога».

Данина – у стародавні часи назва натурального або грошового податку, що сплачувався підкореними племенами на користь переможця.

Десятина – у Київській державі відрахування на користь церкви з доходів усіх князівських володінь та прибутків усіх землевласників. Уперше десятину встановив Київський князь Володимир Святославич після хрещення Русі для будівництва й утримання Десятинної церкви. (У період монголо-татарського іга десятиною називалась данина, яку татари стягували з місцевого населення Київської Русі.)

Дружина – збройні загони в Київській державі, які були постійною військовою силою князя. Брала участь в управлінні князівством і особистим господарством князя. Очолювалась князем. Складалася із двох частин: старшої дружини – бояр і молодшої дружини – ядра княжого війська.

Етногенез – походження народів. Етногенез включає як початкові етапи виникнення будь-якого народу, так і подальше формування його етнографічних, лінгвістичних та антропологічних відмінностей.

Закупи – категорія напіввільних селян у Київській Русі в XI–XII ст. Закупами називали людей, які брали у землевласників позику – «кupu» і за це повинні були виконувати феодалні повинності.

Золота Орда – татарська держава, яка існувала в XIII–XV ст. на території Азії та Східної Європи. Виникла внаслідок завойовницьких походів хана Батия.

Золоті ворота – головна брама Києва за часів Київської держави. Збудовані в роки правління князя Ярослава Мудрого 1037 року на честь розгрому печенізької орди.

Калка (Кальгин) – притока р. Кальміус на території сучасної Донецької обл. У 1223 р. на Калці відбулася перша битва руських і половецьких військ із монголо-татарськими ордами Чингізхана.

Кирило і Мефодій – слов'янські просвітителі та проповідники християнства, творці слов'янської азбуки (кирилиці).

Кіммерійці – найдавніші з відомих за своєю назвою племен, що жили в Північному Причорномор'ї у VIII–VII ст. до н. е. Пізніше були витіснені скіфами, захопили значну частину Малої Азії, де асимілювалися з місцевим населенням. Значна частина елементів кіммерійської культури була успадкована скіфами.

Князь – вождь племені, з розвитком феодалних відносин – керівник держави або державного утворення. На Русі старший з князів називався Великим князем, інші – удільними. До XVIII ст. князівський титул був виключно спадковим, а з XVIII ст. дарувався царем дворянам за особливі заслуги як почесний дворянський титул.

Куявія (Куябія, Куяба) – державне утворення у східнослов'янських племен VIII–IX ст. поряд з Артавією і Славією. Існувало у Придніпров'ї навколо Києва. Сучасні науковці визнають Куявію як одну з назв полянського племінного союзу (полян).

Літописи – історичні твори в Київській Русі, в яких розповіді велись за роками. Розповіді про події кожного року починалися словами «в літо», тобто у рік, звідки і походить назва «літопис».

Натуральне господарство – тип господарства, в якому продукти праці виробляються для задоволення потреб самих виробників, а не для продажу. З появою та поглибленням суспільного поділу праці було витіснене товарним виробництвом.

Перун – головний бог у східних слов'ян у дохристиянський період, бог грому і блискавки, йому також поклонялись як покровителю природи і землеробства.

Печеніги – об'єднання тюркських та інших племен у заволзьких степах у VIII–IX ст., а з IX ст. – і в південноруських степах. Кочівники-скотарі здійснювали набіги на землі Київської Русі. 1036 року були розгромлені великим київським князем Ярославом Мудрим. Частина печенігів продовжувала кочувати в причорноморських степах і пізніше увійшла до племінного союзу половців, а частина перекочувала до Угорщини.

Половці – тюркомовні племена, які в XI–XII ст. панували в південноруських степах. Основне заняття – кочове скотарство та ремесла. Здійснювали набіги на Русь. Розгромлені та підкорені монголо-татарами в XIII ст.

Полюддя – щорічний об'їзд у Київській Русі князя з дружиною власних володінь та підлеглих племен з метою збирання данини. Полюддям також називають саму данину невизначеного розміру.

Поляни – східнослов'янське плем'я (союз племен) VI–IX ст. у Середньому Подніпров'ї з центром у Києві.

Посадник – намісник князя в землях, що входили до складу Київської держави в X–XII ст. Управляв певною територією і був зобов'язаний збирати та доставляти князю данину.

Рюрик, Синеус, Трувор – три норманські князі, які, як свідчить автор «Повісті минулих літ», були запрошені 862 року княжити на землях ільменських слов'ян, кривичів, чуді й весі. За легендою, Рюрик є засновником Новгороду і родоначальником династії київських князів.

Рюриковичі – правляча династія в Київській Русі, яка 882 року прийшла на зміну династії Київичів (після вбивства Олегом Аскольда). Дістала назву і веде початок від норманського князя Рюрика.

Рядовичі – категорія залежних людей у Київській державі. Входили до складу челяді. За соціальним і юридичним становищем були близькі до закупів.

Сварог (Саварог) – головний бог у східнослов'янській міфології. Бог неба і небесного вогню.

«Слово о полку Ігоревім» – видатна пам'ятка літератури Русі, присвячена невдалому походу новгород-сіверського князя Ігоря Святославича проти половців 1185 р. Автор невідомий.

Скіфи – кочові іраномовні племена, які жили в VII–III ст. до н. е. в степах Північного Причорномор'я. Залишили глибокий слід у давній історії України, деякі їх традиції були успадковані пізнішими народами.

Славія – ранньосередньовічне державне утворення у східних слов'ян, яке поряд з Куявією та Артавією існувало напередодні утворення Київської Русі.

Тризуб – геральдичний знак київських князів династії Рюриковичів. З 1992 року – Малий Державний герб України.

Уділ – складова частина великих князівств на Русі XII–XVI ст. Управлялась членом великокнязівської землі.

Удільні князівства – княжі володіння, що утворилися внаслідок розпаду Київської держави і перетворились на окремі державні утворення.

Феодал – в епоху Середньовіччя землевласник, який експлуатував залежних від нього селян.

Хозари – кочовий тюркомовний народ, який кочував у Прикаспійських степах. У середині VII ст. створили власну державу – Хозарський каганат. У X ст. каганат був розгромлений дружиною Великого київського князя Святослава.

Холопи – в Київській Русі категорія залежного населення, яке за своїм правовим становищем було близьким до рабів.

Християнство – одна з трьох світових релігій (поряд з буддизмом та ісламом). Має три основні напрями: католицизм, православ'я та протестантизм, а також багато сект. Спільним для всіх напрямів християнства є віра в Ісуса Христа як боголюдину, рятівника світу. Християнство виникло в I ст. н. е. у східних провінціях Римської імперії.

Челядь – назва залежного населення в Київській Русі. До IX ст. вживалась для означення рабів у стані патріархального рабства.

«Шлях із варягів у греки» – назва основного водного торговельного шляху Київської Русі, що зв'язував північні райони країни з південними руськими землями та Скандинавські країни з Візантією.

Язичництво – політеїзм, віра в багатьох богів. Боги язичництва уособлювали сили природи, поряд з ними вшановувались духи, демони тощо.

Ярило – один з язичницьких богів у східних слов'ян, бог Сонця, весни, родючості та кохання.

Ярлик – грамоти ханів Золотої Орди, що надавали право на управління окремими князівствами або областями, підкореними Ордою. Наданням ярлика хани затверджували руських князів у їхніх удільних князівствах.

БІОГРАФІЧНІ ДОВІДКИ

Андрій Боголюбський (бл. 1111–1174) – князь Володимиро-Суздальський, син Юрія Долгорукого, онук Володимира Мономаха. Деякий час князував у Вишгороді під Києвом. Після смерті Юрія Долгорукого завершився процес об'єднання північно-східних земель Київської держави у Володимиро-Суздальське князівство. У березні 1169 року війська Андрія Боголюбського захопили і нещадно зруйнували Київ. Посадив на київському престолі Гліба Переяславського. Проводив політику, спрямовану на зміцнення князівської влади. Був убитий боярською опозицією у своїй резиденції Боголюбово (Суздальщина).

Аскольд і Дір – київські князі другої половини IX ст. За деякими даними – нащадки Кия, за іншими – дружинники Рюрика. Боролися проти печенігів, дунайських болгар, уличів і древлян. У 860 році Аскольд очолив похід руського флоту проти Візантії, змусив візантійського імператора Михайла III укласти з русичами вигідну для них угоду. Існують документальні свідчення про хрещення Аскольда і Діра, а також за часів їхнього правління частини населення Київської держави.

Батий – монгольський хан, полководець, онук Чингізхана. У 1236–1240 роках захопив значну частину руських (українських) земель, здобув і зруйнував Чернігів, Переяслав, Київ, Галич, Володимир та інші міста. У 1242 р. на Нижній Волзі заснував монгольську державу – Золоту Орду зі столицею Сарай-Бату.

Володимир Мономах (1053–1125) – видатний державний і політичний діяч Київської Русі, великий князь київський (1113–1125). Зумів тимчасово об'єднати під своєю владою більшу частину території Київської держави, припинити князівські усобиці. Автор «Повчання», яке князь адресував своїм дітям. Різко засуджував княжі міжусобиці, закликав до єдності руських земель.

Володимир Святославич (Володимир Великий) (?–1015) – великий князь київський [980(978)–1015], один з найвизначніших державних діячів Київської держави. Значно розширив і зміцнив кордони Київської Русі. Для захисту від кочівників збудував укріплену лінію з містами-фортецями. Завершив об'єднання усіх руських земель у складі Київської держави. У 988–989 роках запровадив християнство як державну релігію Київської Русі. Діяльність Володимира Святославича сприяла розвитку Київської держави та зміцненню її міжнародного авторитету. Після смерті канонізований церквою.

Данило Романович Галицький (1201–1264) – волинський та галицький князь, з 1253 р. – король. Син засновника Галицько-Волинської держави – князя Романа Мстиславича. Об'єднав галицькі та волинські землі, заохочував будівництво нових міст (Холм, Львів та ін.), розбудову старих міст, ремесло і торгівлю. Боровся проти боярської опозиції. Воював з монголо-татарами, але змушений був визнати владу Золотої Орди. Переніс столицю держави зі зруйнованого татарами Галича до Холма, де й був похований.

Іларіон (?–?) – київський церковний діяч і письменник, перший митрополит з руських (з 1051), автор видатного церковно-богословського твору «Слово про закон і благодать». Відстоював незалежність рідної землі й церкви від Візантії. Був прихильником політичної та культурної самостійності Київської держави.

Олег [?–912 (922)] – київський князь. З 879 р. князував у Новгороді. У 882 р. захопив Київ. Підкорив древлян, сіверян, радимичів та інші слов'янські племена. Успішно воював проти хозар, здійснив (911) вдалий похід у Візантію і добився вигідної для Русі мирної угоди.

Ольга (?–969) – велика княгиня київська (945–964), дружина князя Ігоря. Правила Київською державою до повноліття свого сина Святослава. Реформувала систему збирання данини. Прийняла особисто християнство. Підтримувала політичні та торговельні зв'язки з Візантією. Канонізована православною церквою.

Роман Мстиславович (1152–1205) – галицько-волинський князь, видатний український державний діяч і полководець. Син великого київського князя Мстислава Ізяславича. Об'єднав Волинське і Галицьке князівства (1199 р.). Боровся з боярською опозицією, укріплював князівську владу в Галицько-Волинському князівстві. Проводив активну зовнішню політику. Загинув під час війни з Польщею.

Святослав Ігорович (Хоробрий) [939–972(973)] – великий князь київський (945–972), видатний полководець. Проводив активну зовнішню політику. Воював з хозарами і розгромив Хозарський каганат. Закріпив владу Київської Русі на Таманському і Керченському півостровах. Втрутився у воєнний конфлікт на Балканах. 968 року розпочав воєнні дії в Болгарії, підкорив майже всю територію цієї держави. Планував перенести туди столицю своєї держави. У 972 році загинув, потрапивши в засідку, організовану печенігами біля Дніпровських порогів.

Юрій II Болеслав (1306–1340) – галицько-волинський князь (1323–1340). Намагався протистояти експансії Польщі та Угорщини, підтримував добрі стосунки з Тевтонським орденом і Литвою. Був одружений з донькою великого князя литовського Гедиміна. У боротьбі проти боярства опирався на підтримку міщан. Був отруєний боярами-змовниками. Невдовзі після його смерті Галицько-Волинське князівство припинило своє існування як незалежна держава.

Ярослав Мудрий (978–1054) – видатний державний діяч і полководець Київської Русі, великий князь київський (1019–1054). Період князування Ярослава Мудрого позначився новим піднесенням Київської держави. Здійснював енергійні заходи щодо зміцнення південних кордонів своєї держави: була споруджена нова лінія укріплень. 1036 року дружина князя вщент розгромила печенігів біля Києва. Зміцнив і розширив міжнародні зв'язки Київської держави. Звернув увагу на організацію внутрішнього життя країни. За його правління було укладено збірку законів – «Руська правда». За його правління у Київській державі остаточно утвердилось християнство:

будувались нові храми і засновувались монастирі, які стали великими церковними та культурно-освітніми центрами. Я. Мудрий дбав про розвиток освіти в державі, сприяв створенню шкіл та бібліотек. Помер у Києві і був похований у збудованому ним Софіївському соборі.

Ярослав Осмомисл (1130–1187) – князь галицький (1153–1187), син Володимира Володаровича. Брав участь у численних феодалних війнах XII ст., походах проти половців та угрів. Підтримував тісні стосунки з багатьма державами, завдяки чому посилив могутність Галицького князівства. Боровся проти сепаратизму бояр, які намагались втручатися у внутрішні справи держави і навіть у сімейні стосунки великого князя. У «Слові о полку Ігоревім» згадується про могутність Галицької держави часів Я. Осмомисла.

Хронологія основних подій

- VI–VII ст.** – перші східнослов'янські політичні об'єднання (союз племен).
- V ст. (кінець)** – заснування Києва.
- 882** – захоплення Києва воєводою Рюрика Олегом. Убивство Аскольда.
- 882–912** – правління Олега в Києві.
- 907, 911** – походи Олега на Константинополь.
- 912–945** – правління Ігоря.
- 945** – повстання древлян та вбивство Ігоря.
- 945–964** – правління Ольги. Стабілізація внутрішнього життя та зміцнення міжнародних позицій Київської Русі.
- 957** – посольство княгині Ольги до Константинополя та прийняття нею і її найближчим оточенням християнства.
- 964–972** – правління Святослава. Розширення кордонів Київської Русі. Війни Русі з Хозарським каганатом, Болгарією та Візантією.
- 977–980** – міжусобна боротьба між синами Святослава за київський престол.
- 980–1015** – правління Володимира. Здійснення адміністративної реформи, спрямованої на посилення влади Київського князя та його династії. Завершення формування території Київської Русі.
- 988** – початок запровадження християнства як державної релігії в Київській державі.
- 1019–1054** – князювання Ярослава Мудрого. Посилення Київської держави і зміцнення її міжнародних зв'язків.
- 30-ті роки XI ст.** – створення «Руської правди» – збірника норм давньоруського права.
- 1036** – розгром печенізьких орд під стінами Києва.
- 1037** – спорудження Софійського собору у Києві

- 1097** – князівський з'їзд у Любечі, зібраний, щоб припинити князівські чвари і зберегти єдність Київської Русі. Перемога принципу вотчинного землеволодіння.
- 1113–1125** – правління в Києві Володимира Мономаха. Відновлення політичної єдності Київської держави. Припинення міжусобної боротьби.
- 1113** – написання «Повісті минулих літ» (у першій редакції Нестора).
- 1125–1132** – правління в Києві сина Володимира Мономаха – Мстислава Володимировича. Останній період політичної єдності Київської Русі.
- 1142** – створення Галицького князівства з центром у Галичі.
- Середина XII ст.** – відокремлення Волинського князівства в окрему державу.
- 1152–1187** – князювання в Галичі Ярослава Осмомисла. Розширення території та зміцнення Галицького князівства.
- 1187** – перша писемна згадка терміну «Україна» (в «Іпатіївському літопису») стосовно Переяславської, Чернігівської та Київської земель.
- 1199** – об'єднання Романом Мстиславичем Галицького та Волинського князівств у єдине Галицько-Волинське князівство.
- 1223** – поразка руських та половецьких військ від татаро-монгольських орд Чингісхана на річці Калка.
- 1234** – утвердження Данила Романовича на галицькому престолі.
- 1237–1240** – навала монголо-татар на Русь.
- 6 грудня 1240** – захоплення монголо-татарами Києва.
- 1259** – новий похід татарського війська на українські землі. Остаточне визнання Данилом Романовичем влади Золотої Орди і знищення укріплень навколо великих міст
- 1325–1340** – правління останнього галицько-волинського князя Юрія II Болислава.
- 1340** – розпад Галицько-Волинського князівства. Початок польської експансії в Україні.

Т е м а 2

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНЦІВ ЗА ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ. ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Лекція:
УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ЗА ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ
(XIV ст. – перша половина XVII ст.)
(2 години)

1. Південно-Західна Русь-Україна під владою Литви.

Політична ситуація у Східній Європі XIV ст. Боротьба за землі Південно-Західної Русі. Литовська експансія на українські землі, їх приєднання до Великого князівства Литовського.

Політичний устрій Литовсько-Руської держави, її суспільно-економічний розвиток у другій половині XIV ст. – середині XVI ст.

Внутрішня та зовнішня політика литовських князів. Литовсько-польське зближення, Кревська унія 1385 р. Здобутки і втрати для Русі-України за великого князя Вітовта. Боротьба української верхівки та міщанства за політичні права. Ліквідація удільних князівств. Місце руської аристократії у політичному житті Великого князівства Литовського кінця XV–XVI ст.

Посилення впливу Московської держави. Відмінності розвитку Русі-України та Північно-Східної Русі-Московії в часи середньовіччя. Загострення московсько-литовської боротьби за українські землі.

Виникнення Кримського ханства. Початок нападів татар на Україну.

Основні підсумки «литовського» періоду вітчизняної історії, його оцінки в історичній літературі.

2. Розвиток українських земель у складі Речі Посполитої.

Польська експансія на українські землі. Галичина в складі Польського королівства. Роль шляхти в активізації польсько-литовського зближення.

Люблінська унія 1569 р. та її наслідки. Річ Посполита: геополітичне становище, територія, населення, устрій українських земель. Особливості державно-політичної системи, місце українських магнатів та шляхти серед панівних верхів Речі Посполитої. Ополячення та окатоличення української знаті.

Прискорення економічного та соціального розвитку українських земель. Зростання феодального землеволодіння, формування фільварково-панщинної системи. Поглиблення суспільного поділу праці, розвиток товарно-грошових відносин. Колонізація півдня Середнього Подніпров'я, відновлення значення Києва.

Посилення соціального, національного та релігійного гноблення українців. Занепад православної церкви. Берестейська церковна унія 1596 р. Уніатська церква. Українське суспільство в обороні православ'я, консервативні та прогресивні тенденції православного руху. Суперечливі наслідки Берестейської унії. Загострення українсько-польських стосунків напередодні Визвольної війни.

3. Виникнення та розвиток українського козацтва.

Передумови виникнення та соціальні джерела козацтва. Козакування як господарське та військове заняття. Заснування Запорозької Січі. Розвиток козацтва від маргінального прошарку до особливого маргінального стану. «Золоті козацькі вольності». Повстання К. Косинського та С. Наливайка. Розкол у козацькому русі, запорозькі, реєстрові, городові козаки.

Посилення козацтва та його військової активності на початку XVII ст. Гетьман П.Сагайдачний, його внутрішня і зовнішня політика. Роль козацтва у Хотинській війні.

Запорозька Січ як військово-політичний центр козацтва. Адміністративно-територіальна побудова Реєстрового війська, набуття півднем Середнього Подніпров'я рис «Козацької України». Необхідність юридичного закріплення здобутого козацтвом місця у військово-політичній системі Речі Посполитої.

Козацькі повстання 20-х – 30-х рр. XVII ст., їх причини і наслідки. «Золотий спокій». Провал спроб українсько-польського компромісу, посилення польського тиску на Україну.

С е м і н а р :

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ ЛИТВИ ТА ПОЛЬЩІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)

План

1. Українські землі у складі Великого князівства Литовського.
2. Становище українських земель у складі Речі Посполитої.
3. Виникнення українського козацтва. Запорозька Січ.

Методичні рекомендації

1. Розглядаючи це питання, слід мати на увазі, що становище українських земель під владою Литви по-різному оцінюється науковцями: одні вважають його іноземним загарбанням України, інші характеризують Велике князівство Литовське як спільну литовсько-руську державу, що забезпечувала і литовські, і слов'янські інтереси. У результаті вивчення питання студент має дати власну аргументовану оцінку більш ніж 200-річного перебування українських земель під владою Литви.

Почати висвітлення питання слід з короткої довідки про утворення Литовської держави та її швидке просування на білоруські й українські землі протягом XIII–XIV ст., зближення литовської та слов'янської верхівки. Далі охарактеризуйте політичний устрій Великого князівства Литовського, князівств Жемайтійського та Руського, автономію руських князівств, укажіть на мотиви й обопільне значення політики князя Ольгерда щодо Русі. Розкрийте причини, суть та наслідки Кревської унії. З погляду інтересів Русі покажіть внутрішньо- та зовнішньополітичну діяльність князя Вітовта, військову та політичну боротьбу 30-х років XV ст. в українських землях, причини та наслідки втрати ними автономії.

Дайте стисло характеристику соціально-економічного життя українських земель наприкінці XV–XVI ст. (розширення феодального землеволодіння, обмеження особистих і майнових прав селян, відображення цих явищ у Литовських Статутах). Зверніть увагу на посилення зовнішніх загроз для українських володінь Литви зі зміцненням Московської держави, появою Кримського ханства та повною нездатністю литовського уряду захистити Україну від татарських набігів.

Підводячи підсумок, дайте загальну оцінку литовського періоду вітчизняної історії.

2. Відповідь на це питання рекомендується розпочати з розкриття причин, показу боротьби навколо її укладання та ролі українських магнатів і шляхти у цьому процесі. Поміркуйте, наскільки історично виправданою була зайнята ними позиція. З'ясуйте устрій новоутвореної Речі Посполитої, статус інкорпорованих Польщею українських Підляшшя, Волині, Київщини та Брацлавщини, участь української шляхти в політичному житті держави.

Охарактеризуйте зміни в економічному та суспільному житті після Люблінської унії (розвиток феодального землеволодіння, утвердження фільварково-панщинної системи, посилення експлуатації та закріпачення селян, інтенсифікація товарно-грошових відносин і включення українських земель в європейську торгівлю хлібом тощо), покажіть позитивні та негативні сторони цих змін.

З'ясуйте особливості релігійного питання в Речі Посполитій, причини його загострення та спробу розв'язання шляхом укладання Берестейської унії 1596 р. Поміркуйте, чому навколо неї розгорілась гостра суспільно-політична боротьба, які конкретні наслідки мала унія. Покажіть, як у зв'язку з релігійним протистоянням пожвавилось українське громадсько-політичне життя (діяльність православних братств, антиунійна шляхетська опозиція на чолі з князем Острозьким, полеміка між прихильниками й противниками унії, акції козацтва на захист православ'я), зростала організованість і рішучість українців захищати свої права.

Закінчуючи розгляд питання, зробіть загальні висновки щодо українсько-польських стосунків та розвитку українських земель у складі Речі Посполитої протягом останньої третини XVI – першої половини XVII ст.

3. У відповіді на третє питання слід з'ясувати передумови появи козацтва, роль міщан-уходників у його зародженні, інші соціальні джерела поповнення козацьких ватаг, умови життя в Дикому полі, які вимагали згуртування та оволодіння військовою справою. Покажіть необхідність появи військового центру козацтва у південних степах, розкажіть про заснування Запорозької Січі, її розвиток і устрій, стисло охарактеризуйте звичаї та правила січового товариства.

З'ясуйте причини появи реєстрового козацтва, покажіть, що з його утворенням здобуті в степу «козацькі вольності» щодо реєстровців набувають урядового визнання, а саме козацтво – рис особливого суспільного стану Речі Посполитої. Покажіть, що з початку XVII ст. козацтво перетворюється на потужну військову і суспільно-політичну силу: здійснює

широкомасштабні походи проти турків і татар, реально впливає на досягнення найважливіших зовнішньополітичних завдань Речі Посполитої, рішуче виступає на захист православ'я, Запорозька Січ перетворюється на політичний центр, прообраз української козацької держави, веде самостійну зовнішню політику.

Завершуючи відповідь, назвіть причини та наслідки козацьких повстань 1620–1630-х рр., значення їх досвіду для майбутньої Визвольної війни.

Навчально-методична і наукова література

Бойко О. Д. Історія України : посібник / О. Д. Бойко. – К., 2004.

Борисенко В. Й. Курс української історії з найдавніших часів до ХХ століття / В. Й. Борисенко. – К., 1996.

Грушевський М. С. Ілюстрована Історія України / М. С. Грушевський. – К., 1990.

Голобуцький В. Запорізьке козацтво / В. Голобуцький. – К. : Вища школа, 1994.

Дорошенко Д. І. Історія України : у 2 т. Т. 1 (до половини ХVII століття). Д. І. Дорошенко. – К. : Глобус, 1991.

Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури ХVI–ХVII ст. / Я. Д. Ісаєвич. – К., 1966.

Історія України в особах. Литовсько-польська доба. – К., 1997.

Історія України : курс лекцій для студентів технічних вузів / під ред. В. І. Ніколаєнка. – Х., 2001.

Історія України / під ред. В. А. Смолія. – К., 1997.

Історія України : курс лекцій : у 2 кн. – К., 1991. – Кн. 1.

Історія України : навчально-методичний посібник для семінарських занять / за ред. В. М. Литвина. – К., 2006.

Історія України : підручник / керівн. авт. кол. Ю. Зайцев. – К., 2004.

Леп'явко С. Козацькі війни кінця ХVI ст. в Україні / С. Леп'явко. – Чернігів, 1996.

Плохий С. Н. Папство і Україна: політика римської курії на українських землях в ХVI–ХVII ст. / С. Н. Плохий. – К., 1989.

Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К., 1992. – Т. 1.

Русіна О. В. Україна під татарами і Литвою / О. В. Русіна. – К., 1998.

Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець ХVI – початок ХVIII ст.) / П. М. Сас. – К., 1998.

Сас П. М. Феодалные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. / П. М. Сас. – К., 1989.

Семененко В. И. История Украины с древнейших времен до наших дней / В. И. Семененко, Л. А. Радченко. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Х. : Форсинг, 1999.

Субтельний О. Україна: Історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1992.

Шабульдо Ф. М. Землі юго-західної Русі в складі Великого князівства Литовського / Ф. М. Шабульдо. – К., 1987.

Щербак О. В. Формування козацького стану в Україні / О. В. Щербак. – К., 1997.

Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Д. І. Яворницький. – Львів, 1990–1992.

Питання для самостійного вивчення

1. Північна Буковина, Закарпаття у XIV–XVII ст.
2. Історія формування Литовського князівства.
3. Козацькі та козацько-селянські повстання у кінці XVI – 30-х роках XVII ст.
4. Етнічний розвиток українців у XIV–XVI ст.
5. Піднесення української культури у другій половині XVI – першій половині XVII ст.

Контрольні питання і завдання для самостійної роботи

Тести для самоконтролю

1. Захоплені Литовською державою південно-західні Руські землі у другій пол. XIV ст.:

- а) остаточно втратили державність і право на місцеве самоврядування;
- б) перебували на становищі удільних князівств із залишками місцевої автономії;
- в) включились в активну боротьбу з литовськими загарбниками.

2. Кревська унія між Литвою та Польщею була укладена насамперед з метою:

- а) запобігти посиленню Московського князівства та його прагненню приєднати до себе українські та білоруські землі;
- б) об'єднати сили для боротьби з Тевтонським орденом;
- в) створити велику державу і почати експансію в Європі.

3. Кревська унія:

- а) сприяла посиленню Литовського князівства;
- б) ліквідувала незалежність Литовського князівства шляхом його повного включення до складу Польського королівства;
- в) призвела до посилення залежності Литви від Польщі.

4. Великий литовський князь Вітовт, прагнучи зберегти самостійність Литовського князівства:

- а) спирався на підтримку українського і білоруського православного люду, надаючи йому більших прав і свобод;
- б) зміцнив центральне управління, тим самим посиливши залежність українських і білоруських земель від Литви;
- в) звернувся за підтримкою до Москви і Золотої Орди.

5. Війна між Великим Литовським князівством і Московською державою за право володіти українськими і білоруськими землями увійшла в історію під назвою:

- а) Північна війна;
- б) Литовська війна;
- в) Лівонська війна.

6. Люблінська унія 1569 року передбачала:

- а) повну інкорпорацію Литви до складу Польської держави;
- б) надання Литві адміністративної автономії;
- в) збереження Литвою повної незалежності.

7. Затвердження Берестейської церковної унії:

- а) заспокоїло народні маси України і примирило їх з новою державою;
- б) залишило населення байдужим до релігійних змін;
- в) призвело до нового піднесення антикатолицького руху.

8. Найважливішими джерелами формування козацтва історики вважають:

- а) збіднілу українську православну шляхту та міщан;
- б) промисловців-уходників та втікачів-кріпаків;
- в) переселенців з Московської держави та інших земель, що межували з Україною.

9. Головною проблемою українських козаків наприкінці XV – першій половині XVI ст. була:

- а) боротьба з Польщею;
- б) протистояння спробам Московської держави захопити їх землі;
- в) боротьба з татарсько-турецькою агресією.

10. Гетьман П.Сагайдачний разом з Військом Запорозьким вступив:

- а) до Києво-Печерської лаври;
- б) до Києво-Могилянської колегії;
- в) до Київського братства.

11. Основними завданнями реєстрових козаків були:

- а) війна з турками
- б) охорона кордонів та контроль за нереєстровими козаками;
- в) усунення релігійного та національного гніту;
- г) розв'язання соціально-економічних проблем.

12. Заснування Запорозької Січі на о. Мала Хортиця історики пов'язують з ім'ям:

- а) Петра Сагайдачного;
- б) Самійла Кішки;
- в) Дмитра Вишневецького.

13. Вступ до запорозького товариства починався з питання:

- а) “У Бога віруєш?”;
- б) “Воювати вмієш?”;
- в) “Грошей хочеш?”;
- г) “Смерті боїшся?”.

14. Повстання К.Косинського відбулося у:

- а) 1588–1590 рр.;

- б) 1591–1593 рр.;
- в) 1593–1595 рр.;
- г) 1596–1598 рр.

Проблемні питання

1. Чим був викликаний занепад української державності за часів Литовського князівства? Чи були перспективи її збереження?
2. Чому, маючи офіційною метою згуртування християнського населення Речі Посполитої, Берестейська унія призвела до загострення релігійного протистояння?

Теми доповідей та повідомлень

1. Литовські статuti.
2. Українські міста: ремесла, торгівля.
3. Уніатська (греко-католицька) церква.
4. Утворення фільваркового господарства.
5. Селянські виступи в XV – поч. XVI ст.
6. Російсько-українські взаємозв'язки в XV–XVI ст.
7. Розвиток освіти.
8. Братства та їх роль у суспільно-політичному житті України.
9. Українська шляхта.
10. Берестейська церковна унія (1596 р.) і її оцінки в історичній літературі.
11. Організація шкіл та друкарень.
12. Полемічні та історичні твори другої половини XVI – початку XVII ст.
13. Основні риси українського побуту в XV–XVI ст.
14. Український жіночий та чоловічий одяг.
15. Виникнення й поширення назви “Україна”.
16. Дмитро Байда-Вишневецький.
17. Криштоф Косинський.
18. Северин Наливайко.
19. Петро Сагайдачний.
20. Побут українських козаків.
21. Одяг українських козаків.
22. Атрибути гетьманської влади. Козацькі клейноди.
23. Церква і школа в Запорозькій Січі.
24. Господарство запорозьких козаків.
25. Військове мистецтво козаків.
26. Зв'язки запорозького та донського козацтва.
27. Адміністративно-політичний устрій Запорозької Січі.
28. Перші походи українських козаків.
29. Проблеми козацтва в історичній літературі.
30. Запорозьке козацтво в художній літературі.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Братства – релігійні та культурно-просвітницькі організації українських міщан, які утворились при церковних парафіях в Україні в XV–XVI ст. Опікувалися церквою, дбали про її підтримку, допомагали бідним, організовували шпиталі, школи, друкарні. З часом набули великого громадсько-політичного і національно-культурного значення.

Булава – один з клейнодів у реєстровому козацькому війську на Запорозькій Січі та в Гетьманщині. Головна ознака влади гетьмана та кошового отамана. Вперше була надана козакам разом з іншими клейнодами польським королем Стефаном Баторієм 1576 р., і відтоді стала постійним атрибутом влади в Україні. Мала форму кулі на палиці, виготовлялась найчастіше зі срібла, інколи була позолочена та оздоблена коштовним камінням.

Бунчук – козацька військова регалія у вигляді палиці з кулею, над якою прикріплювалися китиці або волосся з хвоста коня чи тура. Був ознакою влади гетьмана (на Запоріжжі – кошового отамана) і надавався всьому Війську Запорозькому. Носив і відповідав за його збереження бунчуковий товариш (бунчужний).

Бурса – гуртожиток для бідних учнів братських шкіл і студентів середньовічних університетів.

Великий Луг – історична назва дніпровських плавнів, які знаходились на лівому березі Дніпра, нижче від о. Хортиці. У XVI–XVIII ст. напроти Великого Лугу розмістилась Запорозька Січ. На території Великого Лугу жили і господарювали запорозькі козаки. Загальна площа його становила понад 40 тис. кв. кілометрів. Він був для українського народу символом безпеки і волі. У 1956 році цю територію затопили водами Каховського моря.

Військо Запорозьке низове – офіційна назва Запорозької Січі та її війська.

Військо Запорозьке низове, реєстрове – офіційна назва реєстрового козацтва, яке перебувало на службі у польського короля.

Військо Запорозьке – офіційна назва української національної держави – Гетьманщини та її збройних сил.

Воєводство – адміністративно-територіальна одиниця в Литві та Польщі у XV–XVIII ст.

Гіреї – династія кримських ханів (XV–XVIII ст.).

Єзуїти – члени найбільш впливового католицького чернечого ордену. Поширювали ідеї християнства, намагались розширити вплив католицизму і влади Папи Римського. Створювали єзуїтські школи та колегіуми, які відзначались високим рівнем викладання і діяли в багатьох містах України.

Ляхи – староукраїнська назва поляків, походить від розповсюдженого серед них імені Лех.

Магдебурзьке право – середньовічне міське право, за яким міста частково звільнялись від управління та суду феодалів і створювали органи

місцевого самоврядування. Юридично закріплювало права і свободи різних станів міського населення.

Магістрат – орган міського самоврядування в містах, які користувалися Магдебурзьким правом.

Повіт – адміністративно-територіальна одиниця, що існувала на українських, польських, литовських землях з другої половини XIV ст.

Синьоводська битва – битва 1362 року між об'єднаними литовсько-українськими військами під проводом Ольгерда та військом Золотої Орди на берегах річки Сині Води (на території сучасної Кіровоградської області), яка закінчилась перемогою Ольгерда. Поразка ординського війська підірвала могутність Золотої Орди і поклала початок звільненню східнослов'янських народів від монголо-татарського іга. Перемога дала можливість Ольгерду розширити свої володіння за рахунок Поділля і Придніпров'я.

Тевтонський орден – німецький католицький духовно-лицарський орден, який утворився наприкінці XII ст. в Палестині під час хрестових походів. У XIII ст. на захоплених у прусів, литовців, поляків землях Прибалтики орден заснував феодальну державу. У 1410 р. орден був розгромлений під час Грюнвальдської битви. Експансія Тевтонського ордену була припинена. У 1525 році володіння ордену в Прибалтиці перетворились на герцогство Прусія.

Унія – об'єднання, союз: персональна – під владою одного монарха (наприклад, Кревська); державна – на основі угоди між державами або одностороннього акту сильнішої держави; релігійна, наприклад, Берестейська церковна унія 1596 р.

Фільварок – у Польщі, Литві, Україні та Білорусії у XIV–XIX ст. велике багатогалузеве феодальне господарство, орієнтоване на виробництво товарної продукції, що базувалося на праці залежних селян.

Шарварки – у XVI – середині XIX ст. додаткова до регулярної панщини повинність селян працювати на будівництві та ремонті доріг, мостів, гребель тощо.

Шляхта – у деяких країнах Центральної Європи (Польщі, Литві та ін.) назва феодалів (відповідало дворянству).

Дике поле – історична назва українських і південноросійських степів між Доном, верхньою Окою та лівими притоками Дніпра й Десни. Стихійно освоювалось у XVI–XVII ст. козаками, селянами-втікачами та заселялась “служивим” людом в умовах боротьби проти турецько-татарської агресії та польсько-шляхетської експансії.

Зимівник – назва хутора у запорозьких козаків, що являв собою велике господарство, в якому козаки займалися скотарством, землеробством, бджільництвом тощо. Головним завданням власників зимівників було забезпечення січових козаків продуктами.

Києво-Могилянська колегія (з 1701 р. – академія) – один з перших загальноосвітніх вищих навчальних закладів у Східній Європі. Утворилась у

1632 р. внаслідок об'єднання Київської братської та Лаврської шкіл. Назву отримала на честь її покровителя – митрополита П.Могили.

Кіш – назва Запорозької Січі з її державно-політичним устроєм, а також запорозького військового товариства.

Кіш Запорозької Січі – центральний орган управління на Запорозькій Січі, який відав адміністративними, військовими, фінансовими, судовими та іншими справами.

Клейноди – військові знаки, регалії або атрибути українського козацтва.

Кобзарі – українські народні співці, які виконували історичні думи під акомпанемент кобзи. Брали активну участь у козацьких походах, підносили бойовий дух війська.

Козацьке право – сукупність звичаєвих норм, переважна більшість яких виникла на Запорозькій Січі. Визначали суспільні відносини, що склалися в козацькому суспільстві: порядок землекористування, укладення угод, види злочинів і покарань за них; чітко регламентували права й обов'язки старшини.

Корогва – бойовий прапор у військових підрозділах українського козацтва XVI–XVIII ст. Як правило, вони були різнокольоровими з зображенням святих, хрестів, зброї тощо.

Кошова канцелярія – адміністративна установа на Запорозькій Січі. Очолював канцелярію військовий писар.

Кошовий отаман – виборна службова особа в Запорозькій Січі, яка зосереджувала у своїх руках найвищу військову, адміністративну та судову владу.

Кримське ханство – кримсько-татарська держава, яка існувала на території Кримського півострова, пониззя Дніпра, Приазов'я та Прикубання у 1449–1783 роках.

Курінь – військово-адміністративна одиниця Запорозької Січі, що складалася з кількох сот козаків. Очолював курінний отаман.

Надвірні козаки – військові формування (приватні війська), що утримувались польськими магнатами у XVI–XVIII ст. в Україні. Звільнялись від виконання повинностей, одержували грошову платню та земельні наділи. Використовувались для охорони панських маєтків, міст, придушення виступів селян-кріпаків та мешканців міст, які належали магнатам.

Ногайська Орда – державне утворення, що виникло наприкінці XIV ст. унаслідок розпаду Золотої Орди. Частина Орди, так звана Мала Орда, кочувала в південноукраїнських степах. Як васал кримського хана брала участь у грабінницьких нападах на українські землі.

Паланка – адміністративно-територіальна одиниця у Запорозькій Січі. Очолював полковник, який зосереджував у своїх руках усю адміністративну, військову, судову та фінансову владу. Адміністрація паланки – писар, отамани слобід та ін.

Пернач – вид булави, головний символ полковницької влади в Україні.

Реєстрові козаки – частина українських козаків, узятих урядом Речі Посполитої на військову службу і внесених в особливий список-реєстр (звідси і назва). Перший реєстр – 1572 р. (300 козаків).

Січова Рада – загальна військова рада на Запорозькій Січі. Була вищим органом влади і вирішувала всі важливі питання військово-політичного, дипломатичного, адміністративного, судового і господарського життя Січі.

Табір – характерна особливість козацької тактики ведення бою в умовах степу.

Універсали – державні документи XV–XVIII ст. Мали характер маніфесту, наділеного вищою юридичною силою щодо інших правових документів. Видавалися королями Польщі, гетьманами України, іноді – полковниками та представниками генеральної старшини.

Уходники – у XV–XVI ст. люди із прикордонної зі степом смуги українських земель, які, об'єднавшись у ватаги, йшли у Нижнє Подніпров'я для ведення сезонного промислу. Були одним з основних джерел формування козацтва до середини XVI ст.

Чайка – військовий човен запорозьких козаків у XVI–XVII ст.

Ясир – бранці, захоплені татарами та турками під час розбійницьких нападів на українські землі.

БІОГРАФІЧНІ ДОВІДКИ

Вітовт (Вітаутас) (1350–1430) – великий князь литовський (1392–1430). Боровся за відновлення державної самостійності Литви після Кревської унії. Централізував владу й ліквідував автономію українських земель (1399). Відвоював у татар український південь і схід, збудував систему укріплень у пониззі Дніпра й Дністра.

Гедимін (?–1341) – великий князь литовський (1316–1341). Проводив активну політику захоплення та приєднання українських і білоруських земель. У 1340 р. після смерті галицько-волинського князя Юрія Болеслава поставив свого сина Любарта волинським князем. Титулував себе «королем литовців і руських». Засновник міста Вільнюс.

Ольгерд (1296–1377) – великий князь литовський (1345–1377), син Гедиміна. Розширив володіння Великого князівства Литовського за рахунок українських земель. Приєднав до Литви Київщину, Поділля і Переяславщину. Вів боротьбу проти Золотої Орди, Московського князівства, Польщі та Тевтонського ордену.

Острозький Костянтин-Василь (1526–1608) – видатний український політичний і культурний діяч, князь, власник великих маєтностей на Волині, один з найбільш впливових політичних діячів того часу. Захищав політичні інтереси України, очолив опозицію, яка виступала проти укладання Люблінської унії. Відстоював ідею входження України до складу Речі Посполитої на рівних правах з Польщею і Литвою. Засновник шкіл, академії та друкарні. Активно впливав на релігійне життя в Україні. Виступав проти Берестейської церковної унії.

Рогоза Михайло (1540–1599) – православний митрополит Київський, Галицький і всієї Русі (з 1589), з 1596 р. – митрополит греко-католицької церкви. У 1595 р. разом з іншими єпископами прийняв рішення про укладення унії між католицькою і православною церквами.

Свидригайло (?–1452) – великий князь литовський (1430–1432), син Ольгерда, молодший брат Ягайла. Був проголошений великим князем литовським після смерті Вітовта, очолив опозицію проти Ягайла. Після усунення з великокнязівського престолу продовжував боротьбу за владу, спираючись на підтримку православної української та білоруської знаті.

Ягайло (Владислав II Ягайло) (1348–1434) – великий князь литовський (1377–1392) і польський король (1386–1434). Син Ольгерда. Засновник династії Ягелонів. Уклав Кревську угоду 1385 р., що передбачала входження Великого князівства Литовського до складу Польського королівства і прийняття католицизму усім населенням Литви. Під тиском опозиції змушений був згодитись на повернення Литві політичної самостійності.

Баторій Стефан (1533–1586) – польський король (з 1576 р.). За його правління польський уряд зробив спробу знищити Запорозьку Січ. Королівський універсал 1578 р. забороняв пускати козаків «на волость» і продавати козакам зброю і порох. С.Баторій використав козацтво під час війни Польщі з Московською державою. Збільшив кількість реєстрового козацтва до 500 осіб (дещо пізніше – до 600), надав їм ряд привілеїв: уперше козаки отримали клейноди – хоругву, бунчук, булаву, печатку. У володіння реєстровців було передано місто Трахтемирів і Зарубський монастир.

Боплан Гійом Левассер (1600–1673) – французький військовий інженер і картограф. Перебуваючи на службі у польських королів (1630–1648), керував будівництвом фортець та замків у тому числі й фортеці Кодак (1635), яка мала повністю ізолювати Запорозьку Січ від інших українських земель. 1650 року видав “Опис України або області Королівства Польського”, який містить цінні дані з історії, географії та культури України, докладний опис побуту і звичаїв українського народу. У 1648–1650 рр. склав карту України.

Вишневецький Дмитро Іванович (?–1563) – український князь, перший із достовірно відомих козацьких гетьманів. Староста Черкаського та Канівського повітів. Разом з козаками збудував на о. Мала Хортиця замок, що став прототипом Запорозької Січі. Очолював походи козаків проти Туреччини та Кримського ханства, відбивав напади кримських татар на Хортицю. У 1563 році зазнав поразки у бою під Сучавою, потрапив до полону і був закатований турками. Герой української народної думи про Байду.

Косинський Криштоф (?–1593) – гетьман запорозьких козаків. Очолив перше велике повстання козаків 1591–1593 рр.

Могила Петро (1596–1647) – політичний, культурний та релігійний діяч України. 1625 року прийняв чернецький постриг. З 1627 р. – архімандрит Києво-Печерської лаври, з 1631 р. – митрополит київський і галицький. Активний борець з уніатством. Добився виконання легалізації

української православної церкви в Речі Посполитій. Автор ряду богословських творів, численних полемічних праць і проповідей. У 1631 році відкрив Лаврську школу, яка 1632 року була об'єднана з Київською братською школою і з 1633 року відома як Києво-Могилянська колегія. Діяльність П. Могили сприяла формуванню національної свідомості українського суспільства. У 1996 р. канонізований Українською православною церквою

Наливайко Северин (1560–1597) – козацький ватажок кінця XVI ст., керівник козацького повстання 1594–1596 рр. в Україні та Білорусії.

Острянин (Остряниця) Яків (?–1641) – гетьман запорозьких козаків, керівник козацького повстання 1638 р. Після поразки повстання з частиною козаків відступив у Слобідську Україну, де заснував місто Чугуїв. Загинув під час козацьких заворушень у 1641 році.

Павлюк (Бут) Павло (?–1638) – козацький гетьман, керівник національно-визвольного повстання в Україні (1637 р.). Після придушення повстання страчений поляками.

Сагайдачний Петро Кононович (1570–1622) – гетьман українського реєстрового козацтва, видатний полководець, відомий політичний діяч та меценат. Походив з української православної шляхти. Закінчив Острозьку греко-слов'яно-латинську академію. З 1601 р. перебував на Запорозькій Січі. Обраний гетьманом українського козацтва. Завдяки його діяльності козацьке військо перетворилось у регулярне військове формування. Очолював козацькі походи проти турків і татар. Під його керівництвом козаки здобули міста-фортеці Варну, Очаків, Перекоп, Трапезунд, Кафу. Завдяки вдалим походам і перемогам козаки здобули міжнародне визнання. Сагайдачний відомий як видатний борець за права української православної церкви і діяч, який дбав про розвиток освіти, науки та культури в Україні.

Скидан Карпо (?–1638) – полковник запорозьких нереєстрових козаків, один з керівників національно-визвольних повстань 1637–1638 рр.

Сулима Іван (?–1635) – гетьман нереєстрового козацтва. Активний борець проти польсько-шляхетського гніту в Україні. Керівник козацького повстання 1635 р., в ході якого була захоплена і зруйнована фортеця Кодак – залога коронного війська. Був оточений польським військом і підступно схоплений. Страчений у Варшаві.

Федорович Тарас (Трясило) (?–?) – керівник національно-визвольного повстання в Україні 1630 р., козацький гетьман (з 1629 р.)

Хронологія основних подій

- 1340** – похід польсько-угорського війська Казимира на Львів.
Початок боротьби між Литвою і Польщею за галицькі та волинські землі.
- 1349–1352** – польсько-литовська війна за українські землі.
- 1362** – перемога литовсько-українського війська на чолі з князем Ольгердом над татарами у битві на р. Сині Води.

Включення Київщини та Поділля до складу Литовського князівства.

- 1385** – Кревська унія між Литвою та Польщею.
- 1387** – остаточне захоплення Галичини Польщею.
- 1392–1430** – князювання у Литві Вітовта.
- 1397–1398** – розгром Вітовтом дрібних татарських ханів на півдні Правобережної України. Приєднання земель Північного Причорномор'я до Великого князівства Литовського.
- 1399** – поразка литовського війська у битві з татарами на р. Ворскла.
- 1399** – перша спроба ліквідації удільного устрою України у складі Великого князівства Литовського.
- 1401** – Вільненська угода. Визнання Литвою васальної залежності від Польщі.
- 1410** – Грюнвальдська битва. Розгром об'єднаними силами литовців, поляків, білорусів та українців Тевтонського ордену.
- 1413** – Городельська унія між Литвою та Польщею.
- 1430–1440** – боротьба литовського князя Свидригайла проти впливу Польщі.
- 1449** – проголошення незалежності Кримського ханства від Золотої Орди.
- 1452** – перетворення Волинського князівства на воєводство.
- 1453** – завоювання турками Константинополя та посилення їх експансії на північні землі.
- 1471** – перетворення Київського князівства на воєводство. Остаточна ліквідація княжого устрою в Україні.
- 1475** – визнання Кримським ханом своєї васальної залежності від турецького султана.
- 1480** – остаточне визволення Московської держави від влади Золотої Орди.
- 1500–1503** – війна між Литвою і Московією; приєднання до Москви Чернігівщини і Сіверщини.
- 1569** – Люблінська унія. Утворення Речі Посполитої.
- 1574** – видання у Львові Іваном Федоровим «Апостола» – першої друкованої книги в Україні.
- 1576–1578** – Відкриття Острозької академії. Реформування Стефаном Баторієм козацького реєстрового війська.
- 1585** – заснування у Львові першого в Україні Успенського православного братства. Відкриття першої в Україні братської школи у Львові.
- 1588** – Третій Литовський Статут – остаточне закріпачення селянства.
- 1596** – Берестейська церковна унія. Утворення уніатської церкви

- 1482 – напад кримських татар на Київ та його спустошення.
- 1489, 1492 – перші документальні згадки про українських козаків
- 1552–1556 – заснування козаками на чолі з Дмитром Вишневецьким фортеці (Січі) на о. Мала Хортиця.
- 1591–1593 – козацько-селянське повстання на чолі з Криштофом Косинським.
- 1594–1596 – козацько-селянське повстання під проводом Северина Наливайка.
- 1616–1622 – гетьманування П. Сагайдачного.
- 1616 – похід запорожців під проводом П. Сагайдачного на Крим. Захоплення головного невільницького ринку Кафи.
- 1621 – Хотинська битва. Перемога польсько-козацького війська над турками і татарами. Підписання мирної угоди між Польщею і Туреччиною, від якого Україна нічого не виграла.
- 1625 – козацько-селянське повстання під проводом Марка Жмайла. Підписання Куруківської угоди.
- 1630–1631 – козацько-селянське повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила). Підписання Переяславської угоди.
- 1635 – повстання козаків під проводом Івана Сулими. Зруйнування Кодацької фортеці.
- 1637 – козацько-селянське повстання під проводом гетьмана Павла Павлюка (Бути). Битва під Кумейками. Капітуляція повсталих.
- 1638 – козацько-селянське повстання під проводом гетьмана Якова Острянини та Дмитра Гуни.
- 1638 – затвердження польським сеймом «Ординації війська (вересень) Запорозького реєстрового».

Т е м а 3

УКРАЇНА В ЧАСИ ІСНУВАННЯ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ (СЕРЕДИНА XVII – КІНЕЦЬ XVIII ст.)

Л е к ц і я :

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ СЕРЕДИНИ XVII СТ.

План

1. Причини, передумови, рушійні сили, характер та основні етапи революції.

Соціальний вибух в українських землях в середині XVII ст., його економічні, політичні соціальні та релігійні причини. Оцінки національно-визвольної боротьби в історичній літературі. Передумови національної революції, що визріли в українському суспільстві, форми боротьби,

масштаби суспільних зрушень. Рушійні сили революції: козацтво, селянство, міщани. Соціальна боротьба. Періодизація національної революції.

2. Національно-визвольна боротьба українського народу 1648–1657 років. Козацька держава.

Початок української національної революції. Богдан Хмельницький. Розгортання національно-визвольної боротьби та успіхи повстанців на початковому етапі війни. Військові дії 1649 р. Зборівська угода та початок формування козацької держави; поразка під Берестечком і її наслідки. Білоцерківський договір. Перемога під Батогом. Укладення союзу з Московською державою. Переяславська Рада і «Березневі статті», їх оцінки в історіографії. Воєнні дії проти Польщі в 1654–1655 рр. Порушення царизмом Переяславсько-Московської угоди. Підписання Віленського миру Росії та Польщі 1655 р. Пошук гетьманом Б. Хмельницьким нових союзників.

3. Руїна. Криза і поразка революції.

Смерть Б. Хмельницького. Ліквідація спадкового гетьманату і початок Руїни. Політика І. Виговського. Зближення з Польщею. Гадяцька угода. Політика Ю. Хмельницького. Переяславські статті 1659 р. та Слободищенський трактат 1660 р. і розкол України на Правобережну й Лівобережну. Андрусівське перемир'я і початок поділу українських земель між сусідніми державами. Гетьман П. Дорошенко і боротьба за воз'єднання українських земель. Капітуляція П. Дорошенка. Наслідки, значення і уроки української національної революції.

С е м і н а р :

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ XVII СТ.

План:

1. Причини та передумови виникнення Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, її рушійні сили та основні етапи.
2. Національно-визвольна боротьба українського народу 1648–1652 рр.
3. Зовнішня політика Б. Хмельницького та її наслідки. Ситуація в Україні в 1653–1657 роках.
4. Період «Руїни». Результати Визвольної війни.

Методичні рекомендації

1. Відповідь на перше питання слід розпочати з визначення економічних, соціальних та релігійних причин Української національної революції. Визначте, що таке «Золота осінь Речі Посполитої». Доречно буде згадати про утиски, які зазнало українське козацтво після прийняття поляками «Ординації Війська Запорозького». Далі слід висвітлити події навколо Б. Хмельницького, що стали безпосереднім приводом до революції. Окремо слід зупинитись на постаті Б. Хмельницького та обов'язково наголосити, що спочатку революція не мала далекоглядних цілей і зводилась до задовільнення інтересів козацтва. Після цього треба охарактеризувати

рушійні сили революції, з визначенням мети кожної соціальної групи та основні етапи революції.

2. Спочатку необхідно охарактеризувати причини перемог Б. Хмельницького в 1648 році. Докладніше слід зупинитись на ролі Кримського ханства, показати, що татари були важливим союзником, та з'ясувати умови, на яких вони допомагали Хмельницькому. Доцільно показати еволюцію мети Б. Хмельницького – від відшкодування власної образи та відновлення «прав та вольностей козацьких», до створення української козацької держави. Слід дати оцінку Зборівській угоди, та показати, чому вона не задовольняла обидві сторони. Окремо слід зупинитись на державі Військо Запорозьке та з'ясувати, чи була це незалежна держава, чи все ж таки автономія у складі Речі Посполитої. В кінці відповіді варто порівняти Зборівський мир з Білоцерківським та показати, що з 1651 року революція опинилась «в глухому куті».

3. Перш за все, слід визначити основні вектори зовнішньої політики Б. Хмельницького, починаючи з союзу з кримським ханом та дипломатичними ініціативам гетьмана в сторону Швеції, Трансільванії, Угорщини, тощо. Окремо доцільно зупинитись на відносинах з Молдавським князівством та Молдавських походах козаків, визначити причини інтересу Б. Хмельницького до Молдавії і до чого це призвело. Слід пояснити, чому саме Московське царство було обрано Б. Хмельницьким як головний союзник. Переяславська рада і «Березневі статті». Висловіть свою думку, що насправді означав союз Б. Хмельницького з московським царем. Доречно розказати про наслідки цього союзу: спочатку про військові дії проти Польщі в 1655–1656 роках та про порушення Московією Переяславської угоди. В кінці відповіді необхідно оцінити підписання Віленського миру між Московією та Польщею в 1655 року та спроби Б. Хмельницького знайти нових союзників.

4. Спочатку слід визначити причини та сутність «Руїни». Доречно охарактеризувати наміри Б. Хмельницького встановити спадкове гетьманство та пояснити, чому цього зробити не вдалось. Політика І. Виговського. Слід визначити причини розколу України на Правобережжя та Лівобережжя. Варто докладно зупинитись на діяльності гетьмана П. Дорошенка та його боротьбі за возз'єднання українських земель, показати негативні наслідки Андрусівського перемир'я та Вічного миру для України. В кінці відповіді визначте причини поразки, значення та уроки української національної революції.

Проблемні питання

1. В чому Ви вбачаєте історичне значення української козацької держави Війська Запорозького для подальшої долі українського народу?

2. Вкажіть на соціальні та релігійні аспекти подій Визвольної війни, обґрунтуйте їх вплив на процеси становлення козацької держави.

3. Чи міг Б.Хмельницький без зовнішньої допомоги відстояти Українську козацьку державу?

4. Чи можна вважати Визвольну війну під проводом Б. Хмельницького антифеодальною? Обґрунтуйте свою думку.

5. Чи можна вважати, що після Переяславської угоди та «Березневих статей» Україна стала частиною Московської держави?

Теми рефератів, доповідей і повідомлень

1. Б. Хмельницький – державний діяч, фундатор української козацької держави.

2. Дипломатія гетьмана Б. Хмельницького.

3. Б.Хмельницький як полководець.

4. Соратники Б. Хмельницького.

5. Селянське питання в роки Визвольної війни.

6. Українська козацька держава і Річ Посполита в роки Визвольної війни.

7. Україна та Кримське ханство в часи Визвольної війни.

8. Значення Української національної революції середини XVII ст. в контексті вітчизняної та європейської історії.

Навчально-методична і наукова література

Апанович О. Гетьмани України і кошові атамани Запорозької Січі / О. Апанович. – К., 1993.

Багалея Д. И Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Д. И. Багалея. – М., 1987.

Бойко О. Д. Історія України : посібник / О. Д. Бойко. – К., 2004.

Борисенко В. Й. Курс української історії з найдавніших часів до XX століття / В. Й. Борисенко. – К., 1996

Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К., 1994.

Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевський. – К., 1990.

Грушевський М. С. Історія української козащини. Т.1. До року 1625 / М. С. Грушевський // Вітчизна. – 1989 – № 1–11.

Дорошенко Д. Нарис історії України : у 2 т. Т.1 / Д. Дорошенко. – К. : Глобус, 1991.

Історія України в особах. Литовська польська доба. – К., 1997.

Історія України : курс лекцій / під ред. В. І. Ніколаєнка. – Х., 2001.

Історія України : підручник / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів, 2003.

Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. Т.1 / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992.

Путро О. І. До питання про форми власності на землю українського козацтва / О. І. Путро. // Укр. іст. журн. – 1992. – № 2.

Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – початок XVII ст.) / П. М. Сас. – К., 1998.

Сергійчук В. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – сер. XVII ст. / В. Сергійчук. – К., 1991.

Сергійчук В. І. Армія Богдана Хмельницького / В. І. Сергійчук. – К., 1996.

Смолій В. А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті / В. А. Смолій // УІЖ. – 1991 – № 5.

Смолій В. А. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет / В. А. Смолій, В. І. Степанков. – К., 1995.

Смолій В. А. Українська державницька ідея / В. А. Смолій, В. І. Степанков. – К., 1997.

Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Д. І. Яворницький – К., 1990–1991.

Завдання для самостійної роботи

Тести для самоконтролю

- 1. Готуючись до великої тривалої війни з Річчю Посполитою Б. Хмельницький вирішив залучитися підтримкою:**
 - а) московського царя;
 - б) молдавського володаря;
 - в) кримського хана;
 - г) турецького султана.
- 2. Після звільнення Запорозької Січі козаки обрали Б. Хмельницького:**
 - а) кошовим отаманом;
 - б) гетьманом;
 - в) князем українським.
- 3. Ця подія відбулась:**
 - а) наприкінці 1647 р.;
 - б) у січні 1648 р.;
 - в) ваш варіант відповіді.
- 4. Головною військовою проблемою козацького війська була:**
 - а) відсутність артилерії;
 - б) мала чисельність і слабкість кінноти;
 - в) недосвідченість військового керівництва.
- 5. Під час переговорів з представниками Польщі на першому етапі війни Б. Хмельницький вимагав:**

- а) заміни польського короля;
 - б) зміни політичної системи Речі Посполитої;
 - в) відміни “Ординації” та повернення Війську Запорозькому давніх прав.
6. **Затягуючи час і відкладаючи мирні переговори з Б. Хмельницьким у 1649 р. король Ян II Казимір прагнув:**
- а) більш детально розглянути вимоги козаків і прийняти виважено рішення з цього питання;
 - б) схилити Б. Хмельницького до прийняття умов Польщі;
 - в) виграти час для організації нової великої армії і придушення повстання в Україні.
7. **При організації Української козацької держави її засновники опирались на досвід:**
- а) європейських держав;
 - б) Київської Русі;
 - в) Запорозької Січі.
8. **Катастрофічного розгрому військо Б. Хмельницького зазнало:**
- а) під Збаражем;
 - б) під Білою Церквою;
 - в) під Берестечком.
9. **Ця трагедія сталася:**
- а) в травні 1652 р.;
 - б) в червні 1651 р.;
 - в) в серпні 1653 р.
10. **Результатом поразки стало підписання:**
- а) Зборівського миру;
 - б) Варшавського миру;
 - в) Білоцерківського миру.
11. **Альтернативою союзу з Московією для Б. Хмельницького був союз:**
- а) зі Швецією та Семигородом;
 - б) з Францією та Австрією;
 - в) з Османською імперією та Кримським ханством;
 - г) ваш варіант відповіді.
12. **На вашу думку, союз Б. Хмельницького з Московією означав:**
- а) повне і безумовне підкорення московському цареві;
 - б) входження Української держави (Запорозького війська) до складу Московської держави на засадах широкої автономії;
 - в) тимчасовий військово-політичний союз двох рівноправних держав.
- Спробуйте обґрунтувати свою думку.

Заповніть таблиці

Основні військові події Визвольної війни під проводом
Б.Хмельницького (1648–1657 рр.)

Місце битви	Дата	Розвиток події	Імена полководців з обох сторін	Чим закінчилось (Результати)	Чому?

Україно-польські угоди часів Визвольної війни

Угода	Дата	Основні умови	Значення для України

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Брацлавщина – східна частина Поділля з центром у м. Брацлаві. Історична область в Україні XIV–XVIII ст. Займала територію сучасних Вінницької і частково Хмельницької області України.

Генеральна військова рада – найвищий державний та політичний орган у часи Гетьманщини. Скликалася для обрання гетьмана або для вирішення важливих державних, судових, військових питань та обговорення зовнішньополітичних справ. У роботі Ради брали участь усі козаки, іноді міщани і селяни. Після переходу влади до рук козацької старшини наприкінці XVII ст., вплив Ради на політичне життя в Гетьманщині послабився.

Генеральна старшина – вища державна адміністрація в Гетьманщині – найближче оточення гетьмана: генеральний писар, генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний підскарбій, генеральний хорунжий, генеральний бунчужний, два генеральні осавули.

Генеральний бунчужний – представник генеральної старшини. Захищав у воєнні часи бунчук – один із символів гетьманської влади. Виконував важливі доручення гетьмана.

Генеральний військовий суд – найвища урядова судова установа Гетьманщини. Розглядав кримінальні справи, наприклад, про вбивства, грабунки, підпали маєтків. Підпорядковувався безпосередньо гетьману.

Генеральний обозний (обозний) – вища службова особа державної адміністрації в Гетьманщині. Керував військовою артилерією, відав постачанням гетьманського війська, виконував дипломатичні доручення гетьмана, займався розслідуванням особливо важливих справ. Вважався першою особою після гетьмана. (Полковий обозний керував полковою артилерією і виконував обов'язки заступника полковника).

Генеральний осавул – одна з вищих посадових осіб у Гетьманщині. Існувало дві посади осавула: старший і молодший. Відповідав за військову

підготовку козаків, охороняв гетьманську булаву, був найближчим помічником гетьмана у військових питаннях, брав участь у переговорах з іноземними послами тощо. Посади осавулів були при полках (по два у кожному) і сотнях.

Генеральний писар – вища службова особа, входив до складу Генеральної старшини у Гетьманщині. Керував справами гетьманського уряду, очолював Генеральну військову канцелярію, вів дипломатичне листування, приймав послів, розробляв умови міжнародних угод тощо.

Генеральний підскарбій – представник Генеральної старшини, вища службова особа в Гетьманщині. Відав державною скарбницею, прибутками і витратами державних коштів, керував збиранням податків тощо.

Генеральний суддя – вища службова особа, входив до складу Генеральної старшини в Гетьманщині (як правило, їх було двоє). Очолював Генеральний військовий суд. Посада суддів існувала при полках та сотнях.

Генеральний хорунжий – представник Генеральної старшини, входив до гетьманської адміністрації. Офіційний обов'язок – охорона головного прапора (хоругви) українського козацького війська. Виконував обов'язки ад'ютанта гетьмана, його особливі військові та дипломатичні доручення.

Гетьманщина – загально прийнята в науковій літературі назва української національної козацької держави, яка утворилася в результаті Визвольної війни українського народу в середині XVII ст. Офіційна назва держави – Військо Запорозьке. В офіційних документах царського уряду українську державу називали Малоросією.

Козацька старшина – посадові виборні особи в козацькій державі. Поділялась на генеральну, полкову та сотенну. Генеральна старшина обиралась на загальній козацькій раді, полкова і сотенна – на радах полків та сотень. Останні затверджувались гетьманом, пізніше – російським царем.

Слобідська Україна (Слобожанщина) – історична територія, що охоплює нинішню Харківську та частини Сумської, Донецької, Луганської областей України, а також частини Воронежської, Курської і Білгородської областей Росії.

Трансільванія – князівство, що існувало на території сучасної Румунії. У 50-х роках – союзник Б. Хмельницького у боротьбі з Польщею.

БІОГРАФІЧНІ ДОВІДКИ

Богданович-Зарудний Самійло (?–?) – український військовий і державний діяч, генеральний суддя, дипломат. Виконував важливі дипломатичні доручення Б. Хмельницького. Очолював українське посольство до Москви у березні 1654 р. Разом з П. Тетерею брав участь у розробленні Березневих статей – умов міждержавної угоди між Україною і Московським царством. У вересні 1658 року брав участь у обговоренні і укладенні Гадяцької угоди між Україною і Польщею. У 1660 році підтримав Ю. Хмельницького, був одним з укладачів Слободищенського трактату 1660 р. з Річчю Посполитою.

Богун Іван Теодорович (?–1664) – видатний український військовий діяч, полководець. Брав участь у всіх битвах Визвольної війни. Особливо відзначився у битві під Берестечком. Змінив Б. Хмельницького і в якості наказного гетьмана організував оборону козацького табору, вивів українську армію з оточення. Непохитно стояв на позиціях української державності, був противником як пропольської, так і промосковської орієнтації українських гетьманів.

Вишневецький Ярема (1612–1651) – один з найбільших магнатів, князь, з 1646 р. – руський воєвода. Походив з українського князівського роду, католик. Володів величезними маєтками в Лівобережній Україні, Поліссі та Волині (резиденція – місто Лубни). Тримав надвірні наймані війська. Очолював магнатську опозицію, яка виступала за збереження своїх привілеїв і політичної влади в країні, проти посилення королівської влади в Речі Посполитій. В роки Визвольної війни розправлявся з надзвичайною жорстокістю з українським населенням.

Нечай Данило (?–1651) – визначний військовий політичний діяч періоду Визвольної війни, один з найближчих соратників Б. Хмельницького. Виступав проти укладення Зборівської угоди, продовжував боротьбу проти польських загарбників.

Хмельницький Богдан Михайлович (1595–1657) – визначний український політичний і державний діяч, полководець, гетьман України. Очолив національно-визвольну війну українського народу проти польської влади. Організатор і перший гетьман Української козацької держави.

Хронологія основних подій

1648, січень	– обрання Богдана Хмельницького гетьманом України
– початок Визвольної війни, визволення повстанцями Запорозької Січі.
1648, 6 травня	– перша перемога українського козацького війська під Жовтими Водами.
1648, 16 травня	– перемога українського війська над поляками під Корсунем.
1648, 8 червня	– перший лист Б. Хмельницького до московського царя про об'єднання України з Московською державою у боротьбі з Річчю Посполитої.
1648,
11–13 вересня	– розгром польсько-шляхетського війська під Пилявцями.
1649,
5–6 серпня	– битва під Зборовом. Перша зрада татар.
1649, 8 серпня	– підписана Зборівська угода Б. Хмельницького з поляками.
1650, серпень
– вересень	– Молдавський похід Б. Хмельницького.

- 1651, 18–20 червня* – поразка українських військ під Берестечком.
- 1651, 18 вересня* – укладення Белоцерківської угоди між Україною та Польщею.
- 1652, 22–23 травня* – розгром польсько-шляхетського війська під Батогом.
- 1652–1655 рр.* – освоєння українськими козаками земель Слобідської України. Заснування міст (Суми, Харків, Охтирка, Острогожськ).
- 1653, 1 жовтня* – рішення Земського собору про прийняття України до складу Московської держави і про оголошення війни шляхетській Польщі.
- 1653, вересень–грудень* – бої під Жванцем.
- 1654, 8 січня* – Переяславська Рада. Ухвала рішення про об'єднання України з Росією.
- 1654, березень* – затвердження договірних статей між українським і російським урядами про об'єднання України з Росією.
- 1655* – угода Б. Хмельницького зі шведським королем, Туреччиною та Трансільванією про спільну боротьбу з Річчю Посполитою.
- 1656, вересень* – Віленське перемир'я про припинення воєнних дій між Росією і Польщею і спільну боротьбу проти Швеції – союзника України в боротьбі з Річчю Посполитою.
- 1657, березень* – ухвала старшинською радою рішення Б. Хмельницького про призначення його наступником 16-річного сина Юрія.
- 1657, 27 липня* – смерть Б. Хмельницького.

С е м і н а р :

УКРАЇНА В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVII – XVIII СТОЛІТІ.

ГЕТЬМАНЩИНА

(2 години)

План

1. Гетьманщина у складі Московської держави. І. Мазепа, його зовнішня і внутрішня політика.
2. Наступ царизму на українську автономію. Гетьман К. Розумов-ський.
3. Остаточна ліквідація Гетьманщини. Втрата Україною автономії.
4. Зруйнування Запорізької Січі і подальша доля українського козацтва.

Методичні рекомендації

1. Готуючи відповідь на перше питання, слід коротко зупинитись на становищі Правобережжя, а основну увагу зосередити на характеристиці Гетьманщини, її політичного і адміністративного устрою. Детальніше проаналізувати зовнішню і внутрішню політику І. Мазепи, з'ясувати причини та наслідки його переходу на бік шведського короля. Оцінки І. Мазепи в історичній літературі.

2. Після гетьманства І. Мазепи Московська держава посилює свій наступ на права України, суть якого – ліквідувати автономію українських земель. Необхідно розкрити основні заходи Петра 1 по подальшому підпорядкуванню Гетьманщини, втручання у внутрішні справи України, обмеження прав гетьмана та місцевого самоврядування. Особливу увагу звернути на діяльність останніх українських гетьманів – Д. Апостола і К. Розумовського.

3. При розгляді цього питання необхідно показати, як започатковану Петром 1 політику по обмеженню української автономії продовжила Катерина II, розкрити її кроки по остаточному скасуванню української державності: ліквідація гетьманства, відновлення кріпацтва.

4. Слід зупинитись на причинах зруйнування Запорозької Січі, показати трагічну долю останнього кошового отамана П. Калнишевського. Необхідно детальніше зупинитись на тому, як склались подальші шляхи українського козацтва.

Навчально-методична і наукова література

Бойко О. Д. Історія України : посібник / О. Д. Бойко. – К., 2004.

Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України у другій половині XVII ст. / В. Й. Борисенко. – К., 1986.

Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. / А. И. Гуржий. – К., 1986.

Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа. – К., 1990.

Дорошенко Д. І. Нарис історії України : у 2 т. Т.2. / І. Д. Дорошенко. – К. : Глобус, 1991

Іван Мазепа і Москва: Історичні розвідки і статті. – К., 1994.

Історія України : курс лекцій / під ред. В. І. Ніколаєнка. – Х., 2001.

Історія України в особах : IX–XVIII ст. – К., 1993.

Історія України: нове бачення : у 2 т. – К.: Україна, 1995. – Т.1.

Маркина В. А. Крестьяне Правобережной Украины (конец XVII – 60-е годы XVIII в.) / В. А. Маркина. – К., 1971.

Панасенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини / В. В. Панасенко. – К., 1995.

Перша конституція України гетьмана Пилипа Орлика. – К., 1994.

Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. Т.2. / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992.

Сергейчук В. І. Полтавська трагедія України. Саме так треба сприймати перемогу Росії над шведами і нами у 1709 році. / В. І. Сергейчук. – К., 1999.

Смолій В. А. Традиції визвольної війни 1648–1654 рр. в антифеодальній боротьбі на Україні (друга пол. XVII – поч. XVIII ст.) // Укр. іст. журн. – 1991. – № 1.

Смолій В. А. Правобережна Україна у другій половині XVII – XVIII ст. Проблеми державотворення / В. А. Смолій, В. І. Степанков. – К., 1993.

Яворницький Д. Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Д. Яворницький. – К., 1990.

Питання для самостійного вивчення

1. Війна проти шляхетської Польщі 1654–1667 рр.
2. Кримські та Азово-Дніпровські походи російсько-українських військ та Україна.
3. Політика Петра I стосовно України.
4. Події Північної війни 1700–1721 рр. Невдала спроба гетьмана І.Мазепи відновити незалежність України.
5. Соціально-економічний розвиток України в другій половині XVII – початку XVIII ст.
6. Культура України в другій половині XVII – початку XVIII ст.
7. Ліквідація самобутнього козацького устрою Слобідської України.
8. Реформи Румянцева в Україні.
9. Політика царського уряду щодо різних верств українського народу: козацької старшини, рядових козаків та українського селянства.

Завдання для самостійної роботи

Тести для самоконтролю

1. **У своїй внутрішній політиці І. Виговський опирався на:**
 - а) широкі народні маси;
 - б) на підтримку сусідніх держав;
 - в) верхівку козацької старшини;
 - г) ваш варіант відповіді.
2. **Ідею гетьмана І. Виговського про підписання угоди з Польщею підтримали:**
 - а) рядові козаки які боялись російського абсолютизму і перспективи закріпачення;
 - б) частина козацької старшини, яку розчарувала політика московського уряду стосовно України;
 - в) українське духовенство, яке не бажало підкоритися московському патріарху;
 - г) ваш варіант відповіді.
3. **Внутрішній розкол України на Лівобережну і Правобережну відбувся за гетьманування:**
 - а) І. Виговського;
 - б) Ю. Хмельницького
 - в) П. Дорошенка.

4. **Що стало головною причиною розколу України:**
- а) простаршинська політика українських гетьманів;
 - б) пропольська політика частини української старшини;
 - в) ваш варіант відповіді.
5. **Умови Гадяцького договору:**
- а) були для України єдиною можливістю звільнитись з-під влади московського царя;
 - б) давали українській гетьманській державі гарантії збереження державності, а козакам – прав та привілеїв;
 - в) були тимчасовим компромісом між двома державами, які хотіли використати угоду для досягнення власних інтересів;
 - г) ваш варіант відповіді.
6. **Чи мала Українська козацька держава перспективи збереження державності у складі Речі Посполитої:**
- а) так, тому що Польща завжди виконувала свої обов'язки щодо України;
 - б) ні, Польща обіцяла визнати самостійність Гетьманської держави і її рівні права з Польщею та Литвою тільки задля того, щоб повернути собі Україну.
 - в) ваш варіант відповіді.
7. **Соціально-економічна політика гетьмана І. Мазепи сприяла:**
- а) зростанню та загостренню класових (соціальних) суперечностей; примиренню усіх верств українського населення;
 - б) ваш варіант відповіді.
8. **Внутрішня та зовнішня політика гетьмана І. Мазепи була спрямована:**
- а) на досягнення політичної стабільності;
 - б) на досягнення соціальної стабільності;
 - в) на посилення влади московського царя в Україні;
 - г) ваш варіант відповіді.
9. **Міждержавні відносини Гетьманщини з Росією погіршились тому, що:**
- а) Петро I відверто нехтував інтересами України, перетворював її у все більш залежну від метрополії країну;
 - б) І. Мазепа хотів самочинно керувати Гетьманщиною, а Петро I йому заважав;
 - в) І. Мазепа хотів позбавитися від російського протекторату над Україною і орієнтувався на більш демократичні європейські держави;
 - г) ваш варіант відповіді.
10. **Союз зі Швецією мав забезпечити Україні:**
- а) гарантію незалежності і збереження державності;
 - б) входження її до складу Швеції на правах широкої автономії;
 - в) входження України до складу Речі Посполитої з гарантією збереження її державності;
 - г) ваш варіант відповіді.

11. Головною мотивацією введення I Малоросійської колегії царським урядом була:

- а) встановлення повного контролю над Україною та усунення від влади козацької старшини;
- б) примирення гетьмана зі старшиною;
- в) захист народу від постійних зловживань козацької старшини владою;
- г) ваш варіант відповіді.

12. Діяльність Малоросійської колегії:

- а) посилювала владу і позиції гетьмана в Україні;
- б) послабляла його владу і зміцнювала позиції Росії в Україні;
- в) привела до розколу в українському суспільстві.

13. Відновлення гетьманства у 1750 році було викликано:

- а) бажанням царизму навести порядок в Україні і захистити її населення від турецько-татарської агресії;
- б) бажання царизму відновити економічно сильну Україну з власним устроєм;
- в) примхою імператриці, яка хотіла створити державну посаду для свого родича;
- г) ваш варіант відповіді.

14. Гетьманування К. Розумовського:

- а) привело до повного підпорядкування України царському уряду;
- б) сприяло відновленню та удосконаленню гетьманської влади;
- в) посилило позиції української шляхти та козацької старшини в державі;
- г) ваш варіант відповіді.

15. Період гетьманування К. Розумовського часто називають:

- а) “святом душі” для української знаті;
- б) “золотою осінню” української автономії;
- в) “останньою краплею” терпіння царського уряду.

16. К. Розумовський прагнув встановити в Україні:

- а) козацько-старшинське правління;
- б) монархічну владу;
- в) спадкове гетьманство.

17. Управління в Україні після відставки К. Розумовського перейшло до:

- а) спеціального емісара Росії;
- б) Малоросійської колегії;
- в) козацько-старшинського правління.

18. Приводом до ліквідації Запорозької Січі стала:

- а) перемога Росії у війні з Туреччиною і звільнення південних українських земель від небезпеки з боку турків та татар;
- б) поразка повстання О. Пугачова і втеча повстанців на Січ, під захист її укріплень;
- в) спроба запорозьких козаків підняти повстання і поновити гайдамаччину в Україні;
- г) ваш варіант відповіді.

19. **Умови Кючук-Кайнарджийського миру передбачали:**
- а) повну і остаточну ліквідацію Кримського ханства;
 - б) взаємне визнання нейтралітету Кримського ханства Росією та Туреччиною;
 - в) передачу Кримського ханства під владу Російської імперії.
20. **Головними причинами послаблення Польщі напередодні її поділу були:**
- а) послаблення державної влади в Польщі;
 - б) діяльність Барської конфедерації;
 - в) посилення національно-визвольної боротьби на українських землях;
 - г) казнокрадство в державі;
 - д) ваш варіант відповіді.
21. **Чорноморське козацьке військо формувалось:**
- а) з донських російських козаків;
 - б) з козаків Лівобережної України;
 - в) з козаків Слобожанщини;
 - г) з колишніх запорозьких козаків.

Проблемні питання

1. Як ви думаєте, чи мала Україна можливість зберегти єдність і продовжити боротьбу за незалежність в добу «Руїни»?
2. Якщо так, тоді чому вона цю можливість втратила?
3. Що стало основною причиною соціального розмежування українського суспільства?
4. Чи могли гетьмани України того часу проводити політику, яка б задовольнила усі верстви населення?
5. Яким чином можна було зупинити розгортання громадянської війни і не допустити розділу України?
6. Перехід гетьмана І. Мазепи на бік шведів ви оцінюєте як зраду українського народу (яка, до речі, привела до суттєвого обмеження автономії України) чи як спробу визволити Україну від влади Росії?
7. Назвіть основні причини, які, на вашу думку, призвели до поразки задуму І. Мазепи і козацької старшини відстояти незалежність України
8. Чому царському уряду вдалось ліквідувати автономію України, не зустрівши серйозного опору з боку самих українців?
9. Чи могла Україна повернути втрачені права, відновити та зберегти автономію?
10. Ким був Кирило Розумовський – видатним політиком, який дбав про збереження української державності, чи вірогідним царедворцем?

Теми доповідей та повідомлень

1. Війна проти шляхетської Польщі 1654–1667 рр.
2. Кримські 1687, 1689 рр. походи російсько-українських військ.
3. Азово-Дніпровські 1695–1696 рр. походи російсько-українських військ.
4. Петро I і Україна.

5. Іван Виговський.
6. Юрій Хмельницький.
7. Петро Дорошенко.
8. Дем'ян Многогрішний.
9. Іван Самойлович.
10. Іван Мазепа. Оцінка його діяльності в історичній літературі.
11. Політика Російського уряду стосовно України на початку XVIII ст.
12. І. Сірко – політичний діяч, полководець, народний герой України.
13. Культура України другої половини XVIII ст.
14. Освіта і культура Слобожанщини в XVIII ст.
15. Г. С. Сковорода – видатний український поет, філософ і просвітитель.
16. Історія Слобожанщини в працях академіка Д. І. Багалія.
17. Дунайська Січ.
18. Запорожці на Кубані.
19. Гетьман К. Розумовський.

Заповніть таблиці

Гетьмани України другої половини XVII ст.

Гетьмани	Роки правління	Внутрішня політика	Зовнішня політика	Наслідки їх політики для України

Україна в планах сусідніх держав
у другій половині XVII ст.

Держава	Плани відносно України	Шляхи реалізації планів	Що з того вийшло

Політичні плани діяльності українських гетьманів

Гетьман	Якою частиною України правив	Мета відносно України	Засоби реалізації планів	Здобутки чи поразки

Гетьман Мазепа і його політика

	Сфери політики	Конкретні заходи щодо здійснення політики
1.	Соціально-економічн	
2.	В галузі культури та освіти	
3.	У ставленні до православної церкви	
4.	Зовнішня політика	

Органи влади України XVIII ст.

Органи влади	Період діяльності	Зміст діяльності	Основні наслідки для України

Поділи Польщі

Поділи Польщі	Дати	Які держави брали участь в поділах	Території України, які були приєднані	Наслідки поділу Польщі для України

Культура України XVIII ст.

	Галузі культури	Видатні діячі культури	Основні культурні надбання
1.	Освіта		
2.	Наука		
3.	Видавнича справа		
4.	Література		
5.	Архітектура		
6.	Живопис		
7.	Музика		
8.	Театр		

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

Андрусівське перемир'я 1667 р. – договір про перемир'я між Московською державою і Річчю Посполитою, укладений 30 січня 1667 року у селі Андрусово поблизу Смоленська. Перемир'я встановлювалось на 13,5 років. Згідно з умовами перемир'я за Московською державою залишалась Лівобережна Україна і Смоленськ. Правобережна Україна, Білорусь залишались у складі Речі Посполитої. Київ на два з половиною роки передавався Московській державі. Запорозька Січ мала перебувати у спільному володінні обох держав. Польща і Москва домовились про спільну боротьбу з татарською агресією проти України.

Батурицькі статті 1663 р. – договір, укладений гетьманом Лівобережної України І. Брюховецьким і представниками московського уряду у Батурині. Суттєво обмежував автономію козацької України.

Бахчисарайський мирний договір 1681 р. – угода про перемир'я на 20 років між Туреччиною, Кримським ханством і Московською державою. Перерозподілив українські землі між сусідніми державами і значно посилив позиції Московського уряду в Гетьманщині. За Туреччиною залишалась південна Київщина, Брацлавщина, Поділля, за Московською державою – Лівобережна Україна та Київ з ближніми містечками. Територія між Дністром і Бугом мала залишатися нейтральною і не могла заселятися. Козаки отримали право на рибну ловлю, добування солі та вільне плавання по Дніпру та його притокам аж до Чорного моря. Татари віднині могли вільно кочувати і полювати в степу по обидві сторони Дніпра.

Буцацький мирний договір 1672 р. – договір між Річчю Посполитою і Османською імперією, укладений в м. Бугачі (Тернопільська обл.) у ході польсько-турецької війни 1672–1676 рр. Українська козацька армія на чолі з гетьманом П. Дорошенко виступала на боці турків. Після оточення Львова українсько-турецькими військами Польща змушена була укласти мир. За умовами договору Польща віддавала Туреччині Поділля. Брацлавщина і південна Київщина переходили під владу П. Дорошенко. Польща повинна була сплатити Туреччині контрибуцію за зняття облоги Львова і щорічно платити 22 тис. злотих данини. Мирний договір не був ратифікований польським сеймом і війна продовжувалась до 1676 р., до підписання Журавненського мирного договору. Але більша частина Правобережної України потрапила під владу нового, ще більш жорстокого «хазяїна» – Туреччини.

«Вічний мир» 1686 р. – мирний договір між Польщею і Московською державою, укладений на основі Андрусівського перемир'я 1667 р. Польща відмовлялась від претензії на Київ, за що отримала 146 тис. крб. компенсації. Північна Київщина та Брацлавщина мали стати нейтральною зоною між Польщею та Московською державою. Правобережна Україна (за винятком Поділля, яке до 1699 року перебувало під владою Туреччини) залишалась під владою Польщі, Лівобережжя – Москви. «Вічний мир» остаточно закріпив поділ українських земель між двома державами.

Гадяцький договір 1658 р. – угода укладена між гетьманом України І. Виговським і польським урядом 16 вересня 1658 р. у м. Гадячі. За умовами угоди Україна мала увійти до складу Речі Посполитої як незалежна держава

під назвою Велике князівство Руське на рівних з Литвою та Польщею правах. Вища законодавча влада мала належати національним зборам депутатів. Виконавча влада належала гетьманові, якого обирали довічно і вибори якого затверджувались королем. Гетьман мав очолювати Збройні Сили України. Офіційною мовою в Україні мала стати українська мова. Передбачалось карбування в Україні власної монети. Гарантувались права та привілеї козацтва. Православні українці мали отримати рівні права з католиками. Угода передбачала обмеження впливу уніатської (греко-католицької) церкви на нові території. Передбачалось розширення мережі навчальних закладів в Україні, в тому числі і відкриття університету.

Коломацькі статті 1687 р. – договір, укладений на р. Коломак між новим гетьманом України І. Мазепою та козацькою старшиною, з одного боку, і Московським урядом, з другого. Обмежував автономію України, порівняно з Глухівськими статтями 1669 р.

Глухівські статті 1669 р. – договір, підписаний гетьманом Лівобережної України Д. Многогрішним і московським урядом. Частково відновлював автономні права Гетьманщини, втрачені нею за Московськими статтями 1665 р.

Слободищенський трактат 1660 р. – договір, укладений гетьманом України Ю.Хмельницьким з Польщею у містечку Слободищі біля міста Чуднова. Україна розривала союз з Московією і відновлювала союз з Річчю Посполитою на основі Гадяцького договору 1658 р. Правда, тепер Польща не погоджувалась на утворення Великого князівства Руського і на його входження до складу Речі Посполитої на рівних з Литвою та Польщею правах. За умовою трактату Україна отримувала лише автономію з гетьманом на чолі, а українські війська повинні були брати участь у війні з Московською державою на боці Польщі. Підписання трактату поклало початок поділу Гетьманської держави на дві частини: Правобережну і Лівобережну.

Пакти і Конституція прав і вольностей Запорозького війська 1710 (Бендерська Конституція) – перша європейська конституція у сучасному розумінні, складена 5(16).04.1710 р. при обранні гетьманом України П. Орлика. В основі документа лежала угода між гетьманом, козацькою старшиною і запорожцями. Авторами є П. Орлик, Г. Герци, А. Войнаровський, К. Гордієнко. Конституція складається з преамбули і 16 пунктів (параграфів). Основні положення Конституції: проголошення незалежності України від Речі Посполитої та Росії; перехід під протекцію шведського короля і відновлення союзу з Кримським ханством; визначення території Української держави (у рамках умов Зборівської угоди); надання Генеральній раді при гетьманові статусу законодавчої влади; визначення строків скликання Генеральної ради (тричі на рік). За Конституцією посади полковників та сотників мали бути виборними, з наступним їх затвердженням гетьманом. Передбачалось створення спеціальної комісії для проведення ревізії державних земель, якими користується старшина і повинностей населення. В обов'язки гетьмана входив захист козаків і усього

населення від надмірних податків і повинностей, допомога сиротам, німечим та вдовам. Гетьман не мав права одноосібно розпоряджатися державною скарбницею. Він повинен був лише здійснювати загальний нагляд за діяльністю адміністративних органів, не допускати зловживань з боку старшини. Текст Конституції був складений латинською і українською мовами. Вона діяла на Правобережній Україні до 1714 р. Значно обмежуючи права гетьмана, Конституція заклала основи республіканського правління в Україні. На думку історика О. Оглобіна, вона була «другою поразкою гетьмана І. Мазепи після полтавської катастрофи, яка завдала великого удару по гетьманській владі».

Переяславські статті 1659 р. – міжнародний договір, укладений гетьманом України Ю.Хмельницьким з представниками московського уряду. У порівнянні з Березневими статтями 1654 р. умови нових статей значно обмежували суверенні права Гетьманщини та зміцнювали позиції московської влади в Україні. Так, гетьман втрачав право вести самостійну зовнішню політику, призначати і звільняти полковників та генеральну старшину. Заборонялись вибори гетьмана без згоди царського уряду. В Україні значно збільшився контингент царських військ.

Решетилівські статті 1709 р. – законодавчий документ царського уряду, який врегульовував відносини Московської держави і Гетьманщини. Відповідь царя на прохання гетьмана І. Скоропадського підтвердили основні державні права Гетьманщини (підпорядкування українського війська під час походів козацькому командуванню, повернення артилерії, яку відібрали під час захоплення Батурина, невтручання царських воєвод у внутрішні справи Гетьманщини тощо). «Решительный» указ царя від 11.08.1709 року дозволяв гетьманському уряду здійснювати судову та адміністративну владу, московським урядовцям забороняв втручатися в справи адміністративного управління Гетьманщини. Однак Решетилівські статті значно посилили військово-адміністративну залежність України від московського уряду. При І. Скоропадському була запроваджена посада міністра-резидента (А. Ізмайлов), який повинен був спостерігати за діяльністю гетьмана та його уряду, значно зросла кількість російських гарнізонів в українських містах, встановлювався контроль за фінансами тощо.

Кючук-Кайнарджійський мирний договір 1774 р. – договір, укладений між Російською імперією та Туреччиною після закінчення російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Османська імперія визнавала незалежність Кримського ханства, право російським торговельним суднам безперешкодно плавати Чорним морем і вільно проходити через Чорноморські протоки. Російська імперія приєднувала українські землі у межиріччі Дніпра і Південного Бугу та частину морського узбережжя з фортецями Керч, Азов та ін. Російсько-турецький кордон на Кавказі встановлювався по р. Кубань. Молдавське князівство та Волощина звільнялись з-під турецького протекторату і переходили під протекторат Росії.

«Жалувана грамота» 1785 р. – царський документ, який надавав українській шляхті рівних прав з російським дворянством. Одночасно

проголошувались шляхетські свободи, права самоврядування, корпоративні установи тощо.

«Решительные пункты» (22 серпня 1728 р.) – царська відповідь на прохання гетьмана Д. Апостола розширити права Гетьманщини. Значно обмежували права гетьмана та його адміністрації. Обрання нового гетьмана могло відбутися тільки за згодою царя. Генеральний суд повинен був стати колегіальним органом, який складався з трьох українців і трьох росіян, головним суддею в Україні відтепер був не гетьман, а сам російський імператор. Утворювалось нове фінансове управління, яке очолювали два підскарбія: росіянин та українець. Гетьман позбавлявся права вести власну закордонну політику.

Яський мирний договір 1791 р. – мирний договір, укладений між Російською імперією і Туреччиною 29.12.1791 р. у м. Ясси, після завершення російсько-турецької війни 1787–1791 р. Договір підтвердив приєднання Криму та Кубані до російських володінь. Туреччина відмовилась від будь-яких претензій на Грузію і обіцяла не воювати проти неї. Росія отримувала територію між Бугом і Дністром і приєднала все Чорноморське узбережжя від Дністра до Криму. Яський мирний договір зміцнив становище Російської імперії на півдні України на всьому узбережжі Чорного моря. Мирний договір ліквідував останній бастион кочовиків в Європі, набіги татар і турків на українські землі припинились. Раніше пусті території почали швидко заселятися. Авторитет Росії на міжнародній арені значно зріс.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Автономія – право на самостійне здійснення частини повноважень державної влади або управління, надане конституцією або державною угодою будь-якій частині держави.

Гетьманщина – напівофіційна назва Лівобережної України (разом з Києвом) у Росії у 1667–1764 рр., що управлялась гетьманом і користувалась певною автономією.

Держава Війська Запорозького – офіційна назва козацької держави, що утворилась на визволених землях після Зборівської угоди.

Конституція – основний закон держави, який визначає соціальний та державний устрій, порядок та принципи утворення органів влади, виборчу систему, основні права та обов'язки громадян. Конституція є основою всього законодавства.

Мазепинці – послідовники І. Мазепи. Так в Росії називали тих, хто змушений був емігрувати разом з Мазепою після поразки шведів під Полтавою. Перші політичні емігранти в Україні.

Малоросійський приказ – орган центрального управління в Росії XVI – початку XVIII ст., який керував справами Лівобережної України, як автономного державного утворення в складі Московської держави з 1663 р. до 1722 р. Через приказ царський уряд здійснював зв'язки з гетьманом та його адміністрацією, затверджував претендентів на гетьманство, призначав

воєвод в українські міста, контролював внутрішню і зовнішню політику гетьманського уряду, стежив за діяльністю православної церкви в Україні, розглядав справи про злочини посадових осіб в Гетьманщині тощо. Був ліквідований у 1722 році у зв'язку зі створенням Малоросійської колегії.

Малоросійська колегія – центральний орган російської колоніальної адміністрації в Лівобережній Україні, створений Петром I (замість Малоросійського приказу) з метою посилення контролю за діяльністю гетьмана та козацької старшини, встановлення та збирання податків для царської казни. Діяльність колегії означала фактичне обмеження політичної автономії Гетьманщини. Всі питання державного життя Гетьманщини український уряд повинен був вирішувати лише за погодженням з Малоросійською колегією.

Опозиція – протидія, супротив. Партія чи група, яка виступає проти офіційної політики чи думки, проводить власну політику, всупереч офіційній.

Північна війна – війна між Росією та Швецією (1700–1721 рр.) за вихід до Балтійського моря.

Рада козацької старшини або Мала рада – скликалась гетьманом і при його головуванні вирішувала важливі питання загальнодержавного значення.

«Руїна» – період історії України другої половини XVII ст., що характеризується розпадом української державності та загальним занепадом. Під час “Руїни” Україна була поділена на дві частини по Дніпру – Лівобережну, що воювали між собою. У внутрішні справи України втручались сусідні держави: Польща, Московська держава, Османська імперія, Кримське Ханство.

Суверенітет – незалежність держави у зовнішніх та верховенство у внутрішніх справах.

Абсолютизм – форма влади феодальної держави, в якій монарху належить необмежена верховна влада. Для абсолютизму характерний високий ступінь централізації, існування розгалуженого бюрократичного апарату, сильної армії та поліції.

Барська конфедерація 1768 р. – військово-політичне об'єднання польської шляхти, утворилось у лютому 1768 р. у м. Барі. Члени конфедерації боролись проти втручання Росії у внутрішні справи Речі Посполитої та політики короля Станіслава Потоцького. Домагались збереження прав і привілеїв шляхти. Виступали проти зрівняння в політичних правах католиків і не католиків. Під час військових дій чинили масові розправи над українським населенням, що стало причиною піднесення гайдамацького руху і повстання 1768 р. під назвою «Коліївщина». Поразка конфедератів стало однією з передумов першого поділу Польщі у 1772 році.

Біроновщина – жорстокий режим в Росії за правління Анни Іоанівни (з 1730 по 1740 рр.), коли політику в державі здійснювали німецькі дворяни начолі з фаворитом імператриці Біроном. Відзначався посиленням

шпигунства, доносів, переслідуванням невдоволених, розграбуванням багатства країни.

Гайдамаки – учасники національно-визвольного руху в Правобережній Україні в XVIII ст.

Дисиденти – в державах, де державною релігією є католицизм або протестантизм, віруючі християни, які не дотримувались пануючого віросповідання. В переносному значенні – інакомислячі.

Закріпачення селян – перетворення вільних селян в особисто залежних від феодала, безправних, позбавлених власної землі; прикріплення до землі феодала людей, змушених виконувати феодалні повинності.

Коліївщина 1768 р. – селянсько-козацьке повстання на Правобережній Україні – найвищий етап гайдамацького руху. Спрямоване проти феодално-кріпосницького і національного гноблення шляхетської Польщі. Керівниками повстання були М. Залізняк та І. Гонта. Потерпіло поразку від польських та російських військ.

Опришки – учасники національно-визвольної боротьби в Галичині, на Буковині та Закарпатті проти польської, угорської та австрійської шляхти, феодалного, національного та релігійного гноблення у XVI – першій половині XIX ст. Найвищого піднесення рух опришків досяг у 1738–1759 рр., коли його очолив О. Довбуш.

Правління гетьманського уряду – орган, утворений російським царським урядом після смерті Д. Апостола у 1734 р. для управління Гетьманщиною і Слобідською Україною. Складалося з 6 осіб: трьох російських чиновників і трьох представників козацької старшини. Діяльність Правління гетьманського уряду сприяла посиленню контролю і втручання у справи Гетьманщини з боку російського уряду. Існувало до обрання в 1750 році гетьманом К. Розумовського.

БІОГРАФІЧНІ ДОВІДКИ

Апостол Данило Павлович (1654–1734) – визначний військовий та політичний діяч України кінця XVII – першої третини XVIII ст., гетьман Лівобережної України (1727–1734 рр.). На посаді гетьмана намагався упорядкувати державне життя Гетьманщини. Провів ряд адміністративних та економічних реформ, реорганізацію фінансової та судової системи України. Відстоював інтереси української торгівлі. Добився зменшення кількості російських полків на території України та дозволу відновити Запорозьку Січ під владою гетьмана тощо. Діяльність Д. Апостола сприяла втриманню процесу повного підкорення Гетьманщини російській владі.

Брюховецький Іван Мартинович (?–1668) – гетьман Лівобережної України (1663–1668 рр.). Обраний гетьманом на Чорній Раді у Ніжині завдяки підтримці запорожців, селян та міщан. Проводив відверто промосковську політику. Уклав з Московською державою Батуринські статті 1663 р. Перший з українських гетьманів, що відвідав Москву. Отримав від царя боярський титул і Шептунівську волость на Чернігівщині у володіння. Підписані ним Московські статті 1665 року значно обмежували державні

права Гетьманщини і посилили її адміністративну та фінансову залежність від Московської держави. У більшості українських міст були розміщені російські гарнізони, посилилась влада російських воєвод. Політика гетьмана викликала глибоке невдоволення українського населення і православного духовенства. Невдоволення посилилось після Андрусівського перемир'я між Москвою та Польщею. І. Брюховецький вирішив відкрито виступити проти Москви і очолити антимосковське повстання. Під час повстання був убитий лівобережними козаками.

Виговський Іван Остапович (?–1664) – видатний український державний, політичний та військовий діяч, гетьман України (1657–1659). На посаді гетьмана продовжував політику Б. Хмельницького, спрямовану на досягнення повної державної незалежності України. Прагнув зберігати дружні стосунки з усіма сусідніми державами. У жовтні 1657 року уклав угоду зі шведами. Відновив союз з Кримським ханством. Розпочав переговори з Польщею. У своїй внутрішній політиці Виговський орієнтувався на козацьку старшину, роздаючи їм землі та посилюючи її вплив в державі. Політика гетьмана викликала обурення козацьких низів та селян, а також запорожців, які, підбурювані царськими агентами, розпочали повстання проти гетьманського уряду. З допомогою татарського війська Виговський придушив повстання Пушкаря та Барабаша (1658). Уклав з Польщею Гадяцьку угоду (1658). Розбив московське військо під Конотопом (1659). Під тиском промосковське налаштованої старшинської опозиції Виговський змушений був скласти булаву і виїхати до Західної України, яка знаходилась під владою Польщі (жовтень 1659).

Гонта Іван (?–1768) – один з керівників національно-визвольного повстання у Правобережній Україні, яке отримало назву Коліївщина (1768 р.).

Дорошенко Петро Дорофійович (1627–1698) – визначний український державний політичний діяч, гетьман України (1665–1676). Походив з старого козацького роду. Учасник Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького. На посаді гетьмана Правобережної України провів ряд важливих реформ: установив на українському кордоні нову митну лінію, почав карбувати власну монету, проводив політику колонізації вільних земель. Дорошенко відновив практику постійних скликань козацьких рад, намагався враховувати думку рядових козаків при проведенні тих чи інших реформ. Проте головним своїм завданням вважав об'єднання Лівобережної та Правобережної України. Після Андрусівського перемир'я уклав військовий союз з Кримським ханством і перейшов під політичний протекторат Туреччини. Разом з турецьким військом здобув Лівобережну Україну і після загибелі І. Брюховецького був проголошений гетьманом усієї України. Але гетьманом Лівобережної України Дорошенко залишався недовго, бо змушений був повертатися у Правобережну Україну, де з'явився новий кандидат на гетьманську булаву П. Суховієнко. Союз Дорошенка з турками та татарами мав для України страшні наслідки: українські міста та села перетворились на суцільну руїну; турецькі залоги, закріпившись у стратегічно важливих містах Правобережної України вимагали сплати

данини турецькому султанові, руйнували церкви або перетворювали їх на мечеті, грабували або захоплювали в полон місцеве населення. Авторитет Дорошенка почав падати. У цій ситуації гетьман вирішив зректися булави. Спочатку оселився в с. Сосниці (Чернігівська область), а потім на вимогу московського уряду переїхав до Москви. Був в'ятським воєводою. Останні роки життя жив під Москвою, де і помер.

Залізник Максим (?–?) – український національний герой, один з керівників національно-визвольного повстання в Правобережній Україні 1768 р. – Коліївщина.

Мазепа Іван Степанович (1639–1709) – визначний український політичний діяч, дипломат, гетьман Лівобережної України. Завдяки прекрасній освіті і дипломатичним здібностям займав високі посади при гетьманах П. Дорошенку та І. Самойловичі. Представляв гетьманський уряд під час переговорів з Московською державою, Кримським ханством, Османською імперією та Річчю Посполитою. Ставши гетьманом, прагнув об'єднати в єдиній державі більшість українських земель: Лівобережжя, Правобережжя, Запоріжжя, Слобожанщину. Сприяв формуванню аристократичної верхівки українського суспільства. Наділяв козацьку старшину значними землеволодіннями, надавав їй нові права та привілеї. Своєю простаршинською політикою викликав обурення інших суспільних груп. Вважався другом Петра I і намагався використати свій вплив на царя для збереження прав і вольностей Гетьманщини. Мазепа відомий як видатний культурно-просвітницький діяч України. Підтримував розвиток науки, освіти, мистецтва, православну церкву. З початком Північної війни 1700–1721 рр. відносини Мазепи з Петром I погіршились. Намагаючись врятувати Гетьманську державу від неминучого поглинання її Росією, Мазепа уклав угоду зі шведським королем Карлом XII. Разом зі своїм новим союзником потерпів поразку під Полтавою (1709) і змушений був емігрувати у турецькі володіння, де невдовзі помер. Його прах у 1999 р. було доставлено в Україну і перезаховано на алеї гетьманів в Батурині.

Орлик Пилип Степанович (1672–1742) – гетьман України в еміграції 1710–1742. Походив з литовсько-чеського роду. Закінчив Києво-Могилянську колегію (1694 р.). З 1706 р. – генеральний писар, найближчий радник І.Мазепи. Підтримав рішення Мазепи про його розрив з Москвою і союз зі Швецією. Після поразки шведів під Полтавою емігрував разом з Мазепою і частиною козацької старшини. Після смерті І. Мазепи був обраний гетьманом. Під час обрання П. Орлика гетьманом між ним, старшиною та запорожцями було укладено угоду – «Пакти і Конституція прав і вольностей Запорозького війська», більш відомі під назвою «Конституція Пилипа Орлика». Прагнув добитися визволення України з-під московської влади, порушував питання про допомогу європейських країн у справі відновлення української державності. Був останнім українським гетьманом, який відкрито вимагав утворення незалежної української держави.

Розумовський Кирило Григорович (1728–1803) – останній гетьман України (1750–1764 рр.). Обраний гетьманом на козацькій раді у Глухові. У період гетьманства К. Розумовського справами України керувала гетьманська канцелярія на чолі з російським чиновником Г. Тепловим бо сам гетьман майже постійно перебував у Петербурзі. Але з 1760 року К. Розумовський майже постійно жив в Україні і серйозно займався справами Гетьманщини: провів судову реформу, внаслідок якої було створено станові шляхетські суди – земський, бродський і підкоморський; провів реформу козацького війська, реформував систему освіти. Намагався добитися права вільних дипломатичних зносин з іншими державами. Політика К. Розумовського була спрямована на посилення позицій шляхти та козацької старшини і обмеження прав селян. Добивався запровадження спадкового гетьманства в Україні та збереження її автономного устрою. За вимогою Катерини II був вимушений скласти булаву і відмовитися від гетьманства. Згодом відійшов від політичної діяльності, а останні роки життя провів у Батурині, де і помер.

Румянцев-Задунайський Петро Олександрович (1728–1796 рр.) – граф, російський полководець, державний діяч, генерал-фельдмаршал. З 1764 р. – президент 2-ї Малоросійської колегії і генерал-губернатор Малоросії. На цих посадах проводив політику, спрямовану на остаточну ліквідацію Гетьманщини та автономного устрою України. За його розпорядженням було проведено перепис майнового стану населення Лівобережної України та реформування податкової системи, поштової служби тощо. Сприяв перетворенню Лівобережної України у звичайну провінцію Російської держави. Володів величезними маєтками в Україні. Похований в одному з соборів Києво-Печерської Лаври.

Самойлович Іван Самійлович (?–1690) – гетьман Лівобережної України (1672–1687). Був прихильником гетьманської влади, яку намагався зробити спадковою. За його правління внаслідок переселення великої частини населення з Правобережної України відроджувалось економічне життя Гетьманщини. Розширювалась внутрішня та зовнішня торгівля, з'являлись нові та розвивались старі ремесла та промисли. Авторитарний спосіб правління Самойловича, його промосковська політика викликали невдоволення як серед населення, так і в середовищі козацької старшини, яка писала на гетьмана численні доноси, в яких звинувачувала гетьмана у зловживанні владою, в таємних зносинах з Кримським ханством і, навіть, у військовій зраді. Невдалий спільний похід українсько-московських військ (1687 р.) на Крим дав привід для козацької старшини звинуватити Самойловича у його провалі та звернутися до царя з проханням усунути його від влади. Самойлович був заарештований і засланий до Сибіру, де він невдовзі і помер у м. Тобольську.

Сірко Іван Дмитрович (?–1680) – український політичний діяч другої половини XVII ст., кошовий отаман Запорозької Січі. Народився у слободі Мерефа на Харківщині. Учасник Визвольної війни. Виступав проти політики

І. Виговського. Організував військовий похід на Аккерман, і таким чином сприяв розпаду татарсько-польсько-української коаліції, спрямованої проти Московського царства. Підтримував Ю. Хмельницького, а після підписання Слободищенського трактату 1660 р. виступив проти нього. Обирався кошовим отаманом 8 разів і займав цю посаду з 1663 до 1670 рр. Брав участь у численних походах запорозьких козаків на Крим та на татарські і турецькі володіння (Очаков, Ізмаїл, Перекоп).

Хмельницький Юрій (1641–1685) – гетьман України (1657, 1659–1663), гетьман Правобережної України (1677–1681, 1685). Син гетьмана Б. Хмельницького. На посаді гетьмана України намагався продовжувати справу свого батька. 27 жовтня 1659 р. уклав з Росією нову Переяславську угоду, яка значно обмежувала державні права України. У 1660 р. уклав з Польщею Слободищенський трактат, за яким Україна мала відновити союз з Річчю Посполитою на умовах Гадяцької угоди 1658 р. Згодом зрікся булави і постригся в ченці. У 1677 році турки проголосили Ю. Хмельницького гетьманом і “князем малоросійської України” на правах васала турецького султана. З допомогою турків спробував відновити свою владу на Лівобережній Україні, але зазнав невдачі. Після підписання Бахчисарайського миру у 1681 році Хмельницького знову позбавили гетьманства і відправили до Стамбула. За деякими даними у 1685 році турки знову проголосили його “гетьманом України”, але незабаром стратили.

Хронологія основних подій

1657–1659	– гетьманування І. Виговського.
1658, 6 вересня	– підписання Гадяцької угоди між гетьманом І. Виговським та Польщею.
1659, червень	– розгром московського війська під Конотопом.
1659–1663	– гетьманування Юрія Хмельницького. Підписання ним Переяславських статей з Москвою.
1660,
17 жовтня	– підписання козацькою старшиною Слободищенського трактату з польським урядом.
1661	– відкриття Львівського університету.
1662	– утворення Малоросійського приказу.
1663–1665	– гетьманування на Правобережній Україні Павла Тетері.
1663–1668	– гетьманування на Лівобережній Україні І. Брюховецького.
1665–1676	– гетьманування Петра Дорошенка. Спроба об’єднати всі українські землі та здобути незалежність для України.
1667, 30 січня	– підписання Андрусівського перемир’я між Московською державою та Польщею. Поділ України на Лівобережну та Правобережну.
1668, червень	– проголошення П. Дорошенка гетьманом усієї України.

- 1668–1672** – гетьманування Д. Многогрішного.
- 1672** – масове переселення населення з Правобережної України на Лівобережну та Слобожанщину.
- 1672–1687** – гетьманування І. Самойловича
- 1677–1681** – гетьманування на Правобережній Україні Ю. Хмельницького.
- 1686** – підписання московським урядом і урядом Польщі «Трактату про вічний мир», що закріплював основні положення Андрусівського перемир'я про поділ України між двома державами.
- 1687–1709** – гетьманування І. Мазепи.
- 1687** – підписання Коломацьких статей
- 1696** – взяття російськими і українськими військами Азова.
- 1700–1704** – боротьба козацтва під проводом Семена Палія за визволення Правобережної України з-під влади Польщі. Прагнення приєднати Правобережжя до Гетьманщини.
- 1708, 6 листопада** – обрання в Глухові гетьманом України І. Скоропадського.
- 1708–1722** – гетьманування І. Скоропадського. Подальше обмеження автономних прав України.
- 1709, 27 червня** – поразка шведських і українських військ у битві під Полтавою.
- 1710, 5 квітня** – обрання гетьманом Пилипа Орлика.
- 1722** – початок діяльності Малоросійської колегії.
- 1722–1724** – гетьманування П. Полуботка (наказний гетьман).
- 1715** – перша згадка в джерелах про гайдамаків.
- 1721** – Ніштадський мирний договір між Росією і Швецією. Закінчення Північної війни.
- 1722–1727** – діяльність І Малоросійської колегії.
- 1722–1794** – роки життя Г. С. Сковороди, українського поета і філософа.
- 1727** – відновлення гетьманства в Україні. Обрання гетьманом Д. Апостола.
- 1734** – смерть Д. Апостола. Ліквідація гетьманства. Утворення «Правління гетьманського уряду».
- 1734** – заснування Нової Січі на р. Підпільній.
- 1737, 1750** – повстання гайдамаків на Правобережній Україні.
- 1750** – відновлення гетьманства в Україні. Обрання на Глухівській раді гетьманом К. Розумовського.
- 1760** – універсал гетьмана К. Розумовського про обмеження переходу селян від одного хазяїна до іншого.

- 1764** – ліквідація гетьманства і утворення.
II Малоросійської колегії.
- 1765–1769** – проведення перепису в Україні («Генеральний опис Малоросії»).
- 1768–1774** – російсько-турецька війна.
- 1772** – перший поділ Польщі, приєднання Білорусії до Росії, загарбання Галичини Австрією.
- 1774** – Кючук-Кайнарджійський мирний договір між Росією та Туреччиною.
- 1774** – приєднання Буковини до Австрії.
- 1775** – ліквідація Запорозької Січі.
- 1775–1828** – існування Задунайської Січі.
- 1781** – остаточна ліквідація автономного устрою в Україні.
- 1783** – приєднання Криму до Росії. Заснування Севастополя.
- 1783** – юридичне оформлення кріпосного права в Україні.
- 1785** – «Жалувана грамота» дворянству, яка зрівняла українську козацьку старшину та шляхту в правах з російським дворянством.
- 1787** – утворення Чорноморського козацького війська.
- 1792–1793** – переселення українських козаків на Кубань.
- 1794** – заснування міста Одеси.
- 1796** – ліквідація намісництва і поділ України на губернії.
- 1798** – вихід у світ перших трьох частин «Енеїди» І. Котляревського.

Т е м а 4

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Л е к ц і я :

УКРАЇНА ПІД ВЛАДОЮ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРІЙСЬКОЇ (АВСТРО-УГОРСЬКОЇ) ІМПЕРІЙ (наприкінці XVIII – на початку XX ст.)

(2 години)

План

Вступ

Предмет вивчення: особливості соціально-економічного, політично-го та культурного становища українців у Російській та Австро-Угорській імперіях (кінець XVIII – початок XX ст.).

Вплив Російської та Австро-Угорської імперій на динаміку геополітичної ситуації в Європі (1772–1914 рр.).

Українці – найчисельніша етнічна група в Європі без власної держави.

1. Соціально-економічний розвиток Наддніпрянщини і Західної України (1772–1914 рр.).

Адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі іноземних держав. Чисельність населення та його етнічний склад. Промисловий переворот 30–40-х рр. XIX ст., його вплив на соціально-економічний розвиток Наддніпрянської та Західної України. Аграрне питання. Скасування кріпосного права в Австро-Угорській та Російській імперіях (реформи 1848 і 1861 рр.).

Значення століпінської аграрної реформи для аграрного сектору економіки України (1906 р.). Етноміграційні процеси.

2. Суспільно-політичні процеси на Сході й Заході України (1772–1914 рр.).

Асиміляція і лінгвоцид як інструменти колоніальної політики Російської та Австро-Угорської імперій стосовно українців. Революції 1848 і 1905–1907 рр. та їх вплив на розвиток українського національного руху. Політичні партії Сходу й Заходу України (1890–1914 рр.). Розкол українського національного руху як один з наслідків Першої світової війни.

Висновки.

Колоніальне становище українського населення Російської та Австро-Угорської імперій як наслідок цілеспрямованої державної політики: спільні риси й відмінності.

Навчально-методична і наукова література

Історія України : курс лекцій : у 2 кн. Кн. 2. XX століття. – К. : Либідь, 1992. – С. 5–78.

Історія суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX ст. – 1920 рік). – Львів, 1993.

Історія України в особах. XIX–XX ст. – К., 1995.

Історія держави і права України / за ред. проф. В. Г. Гончаренка. – К. : Вентурі, 1996. – С. 122–154.

Історія України : курс лекцій для студентів технічних вузів / під заг. ред. В. І. Ніколаєнка. – Х., 2001. – С. 144–182.

Нариси історії українського національного руху. – К., 1994.

Багалій Д. І. Історія міста Харкова (1655–1905) за 250 років його існування : у 2 т. / Д. І. Багалій, О. П. Міллер. – Х., 1995.

Білоцерківський В. Я. Історія України : курс лекцій / В. Я. Білоцерківський. – Х., 1999. – С. 266–335.

Верига В. Нариси історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Верига. – Львів, 1996.

Ветров Р. І. Політичні партії України в першій чверті XX століття (1900–1925 рр.) / Р. І. Ветров, С. П. Донченко. – Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, 2001.

Голобуцький О. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX ст. / О. Голобуцький, В. Кулик. – К., 1996.

Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу Визволення України : нариси з історії соціал-демократії початку XX ст. / В. Головченко. – Х., 1996.

Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX ст. / Я. Грицак. – К., 1996.

Страхов М. М. Історія держави і права зарубіжних країн / М. М. Страхов. – Х. : Право, 2001. – С. 195–196.

Куць О. М. Мовна політика в державотворчих процесах України / О. М. Куць. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. – С. 132–152.

Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX ст. Соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – К., 1993.

Колесник В. Ф. Шляхом національного відродження: національне питання в програмах та діяльності українських партій в Наддніпрянщині 1900–1917 / В. Ф. Колесник, О. О. Рафальський, О. П. Тимошенко. – К., 1998.

Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні кінець XIX – початок XX ст.: зародження, еволюція, діяльність, історична доля / А. І. Павко. – К., 1999.

Савченко Н. П. Історія України: модульний курс : навч. посіб. / Н. П. Савченко, М. К. Подольський. – К. : ІНКОС, 2006.

Питання для самостійного вивчення

1. Війна Росії з наполеонівською Францією та участь у ній українців.
2. Декабристський рух в Україні.
3. Україна в роки Кримської війни.
4. Культура, наука й освіта в Україні у XIX ст.
5. Культура, наука й освіта в Україні на початку XX ст.
6. Україна в роки Першої світової війни.

Контрольні питання і завдання для самостійної роботи

Тести для самоконтролю

1. 19 лютого 1861 р. маніфест про скасування кріпосного права підписав імператор:

- а) Фердинанд I;
- б) Олександр II;
- в) Олександр III.

2. В Австрійській імперії кріпосне право було скасоване:

- а) 1861 р.;
- б) 1846 р.;
- в) 1848 р.

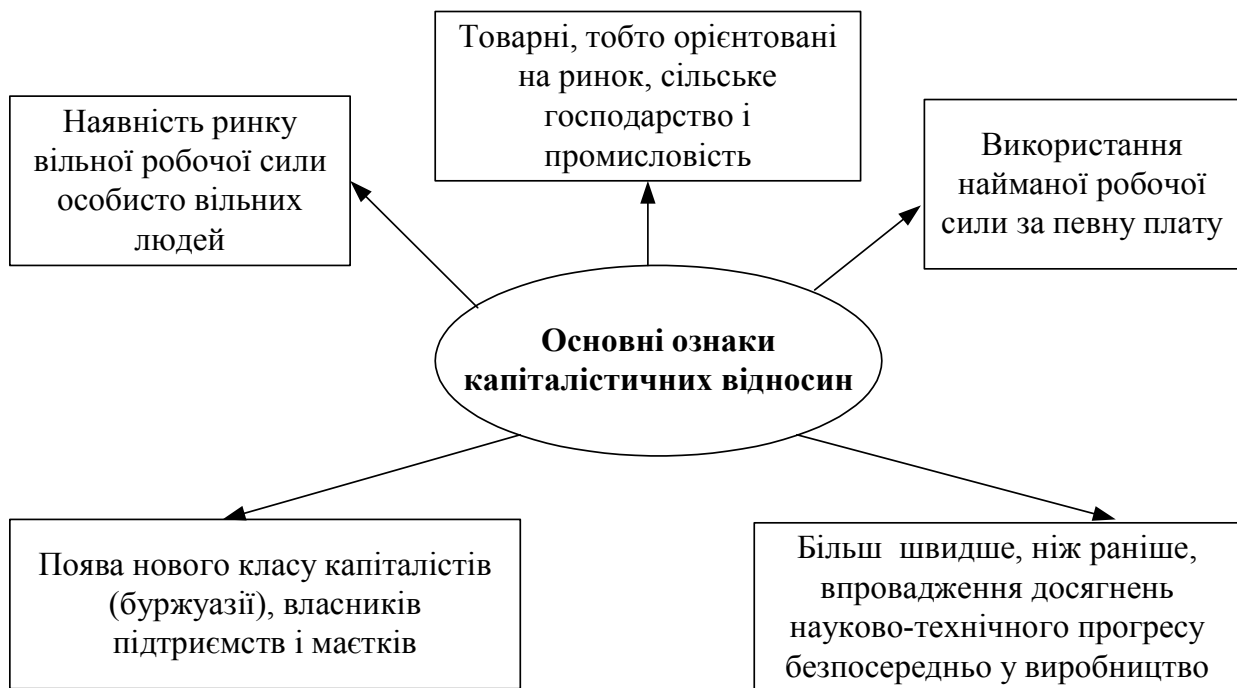
3. Столипінська реформа передбачала:

- а) створення приватних селянських господарств фермерського типу;
- б) створення Державної Думи;
- в) скасування Емського указу 1876 р.

Проблемні питання

1. Що спричинило бурхливий індустріальний розвиток Наддніпрянської України на початку ХХ ст.?
2. Де був вищим соціально-економічний розвиток – в австрійській чи російській частинах України? Чому?
3. Що свідчить про екстенсивний шлях розвитку сільського господарства в Україні на початку ХХ ст.?
4. Які були особливості національного аспекту процесу урбанізації в Україні на початку ХХ ст.?
5. Що гальмувало економічний розвиток Західної України?
6. У чому полягали причини Першої російської революції?
7. Які завдання ставили перед собою політичні партії в Російській імперії на початку ХХ ст.?
8. У чому полягало позитивне значення змісту Маніфесту Миколи II для розвитку українського національно-демократичного руху?
9. Що було спільного в позиціях самодержавства і російського національно-демократичного руху стосовно українського питання?
10. Які наслідки мала Перша світова війна для українського народу?

Прокоментуйте схему

Основні ознаки капіталістичних відносин

Заповніть таблиці

Реформи 60–70-х років XIX ст.

Реформа	Час проведення	Зміст реформ	Основні наслідки для України

Діяльність українських суспільно-політичних організацій другої половини XIX ст.

Назва організації	Лідери	Програмні цілі	Вплив на українське суспільство

--	--	--	--

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Абсолютизм – необмежена самодержавна влада, яка ґрунтується на сваволі правителя і за якої досягається надзвичайно високий ступінь централізації державної влади.

Аграрні реформи – державні заходи, спрямовані на зміни системи землеволодіння і землекористування.

Анархізм – ідейно-теоретична та суспільно-політична течія, в основі якої лежить заперечення державного управління суспільством.

Викупна операція – викуп селянами у поміщиків у 1861–1906 роках земельних наділів на умовах реформи 1861 року. Уряд сплатив поміщикам суму викупу, яку селяни повинні були погасити протягом 49 років (так звані викупні платежі). Стягнення платежів припинилось унаслідок революції 1905–1907 років. Уряд встиг отримати від селян більш ніж 1,6 млрд. карбованців.

Військові поселення – особлива організація війська в Росії 1816–1857 років, започаткована з метою створення резерву підготовленого війська без збільшення державних витрат на його утримання. Поєднували військову службу із заняттям сільським господарством. Ініціатором створення та головним начальником військових поселень був А. Аракчеєв. Жорстокий режим, муштра та сувора регламентація особистого життя військових поселенців спричинили повстання в Чугуєві, Балаклії, Шебелинці та ін.

Дворові люди – категорія кріпосних селян, які працювали в будинку поміщика. Землі при звільненні не отримували.

Декабристи – російські дворяни-революціонери, які підняли в грудні 1825 року повстання проти самодержавства та кріпацтва. Намагались здійснити військовий переворот силами армії, без участі народу. Організували повстання 14 грудня 1825 року в Петербурзі та в Чернігівському полку в Україні.

Експансія – розширення кордонів, сфер впливу, захоплення територій, позбавлення політичної незалежності.

Імперія – велика держава, що складається з метрополії та підпорядкованих центральній владі держав, народів, які примусово інтегровані до єдиної системи політичних та культурних взаємозв'язків.

Земства – виборні органи місцевого самоврядування в Росії та Україні, що були започатковані земською реформою 1864 року. Опікувалися освітою, охороною здоров'я, будівництвом та утриманням мостів, шляхів тощо.

Кримська війна 1853–1856 рр. – спочатку російсько-турецька війна за панування на Близькому Сході, розпочата Російською імперією. З лютого

1854 року на боці Туреччини виступили Англія та Франція, з 1855 року – королівство Сарданія. Основні події війни відбувались навколо Кримського півострова, головною подією була героїчна оборона Севастополя (1854–1855). Економічна та військова відсталість Росії стала головною причиною її поразки у цій війні. Завершилась війна підписанням Паризького миру 1856 року.

Народництво – ідеологія та рух різночинної інтелігенції Росії в другій половині XIX ст. Захищало інтереси селян, виступало за ліквідацію кріпосницьких пережитків та повалення самодержавства, проти капіталістичного розвитку Росії. Мало дві течії: революційну та ліберальну. Основні організації – «Земля і воля», «Народна воля», «Чорний переділ». Мало певний вплив на селянський рух в Україні.

Натуральне господарство – тип господарства, в якому продукти праці виробляються для задоволення потреб самих виробників, а не для продажу.

Перша світова війна 1914–1918 рр. – збройний конфлікт між військово-політичними блоками європейських держав – Антантою і Троїстим союзом.

Промисловий переворот – перехід від ручної праці до машинної, від феодальної мануфактури до капіталістичної фабрики, заводу.

«Ревізька душа» – одиниця обліку чоловічого населення Російської імперії у XVIII–XIX ст. Термін почали вживати після впровадження подушного податку. В Україні «ревізькі душі» існували з 1781 по 1887 рік. Під час ревізій і переписів вони вписувались у так звані «ревізькі казки». Кожна ревізька душа вважалась наявною до наступного перепису, навіть у випадку її смерті (звідси вислів – «мертві душі»).

Революція – докорінна, якісна зміна, різкий стрибкоподібний перехід від одного якісного стану до іншого, від старого до нового; докорінний переворот у житті суспільства, який приводить до ліквідації віджилого суспільного ладу й утворення нового.

Революційна українська партія — перша активна політична організація Центральних, Південних і Східних українських земель. Заснована 11 лютого 1900 р. діячами студентських громад Д. Антоновичем, П. Андрієвським, М. Л. Мацієвичем, О. Коваленком, Б. Камінським та ін. Порвала з українським аполітичним культурництвом попередніх організацій та започаткувала політичну діяльність. Спершу програмою РУП була промова М. Міхновського, виголошена на Шевченківських святкуваннях у Полтаві і Харкові у березні 1900 р. (видана окремою брошурою у Львові під назвою «Самостійна Україна» того ж року), де було поставлено гасло: «Одна, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ», найближчою метою ставилася вимога «повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 р. з розширенням її впливу на територію українського народу в Росії». Згодом, практичній діяльності гасло самостійності України замінене вимогою національно-культурної автономії в межах Російської імперії.

Українська народна партія (УНП) — організація націоналістичного напрямку, заснована М. Міхновським у 1902 р. Політичне кредо партії було сформульоване М. Міхновським у так званих «10 заповідях», які проголошували самостійну «демократичну республіку, шанування української мови, традицій». Лозунг «Україна для українців» трактувався таким чином, що саме український народ має бути господарем на власній землі.

Українська демократична партія (УДП) — створена у 1904 р. у Києві з членів загальної Безпартійної Організації. Програма УДП передбачала скасування абсолютизму в Росії та встановлення конституційного ладу, автономію України з українським крайовим сеймом, запровадження української мови в шкільництво, судівництво, адміністрацію. Серед лідерів УДП були С. Єфремов, Є. Чикаленко, Б. Грінченко.

«Ходіння в народ» — масовий рух демократичної та революційної молоді в село (1873–1874) з метою пропаганди соціалістичних ідей і підготовки селянського повстання.

БІОГРАФІЧНІ ДОВІДКИ

Донцов Дмитро (1883–1973) — видатний український публіцист, політичний діяч, літературний критик. Ідеолог українського націоналізму. Народився в м. Мелітополі (тепер Запорізька обл.). У 1900–1907 рр. навчався в Петербурзькому, а в 1909–1911 рр. — Віденському університетах. Належав до Революційної української партії та Української соціал-демократичної робітничої партії. 1908 р., переслідуваний царським урядом, був змушений емігрувати. Друкувався у журналах «Дзвін», «Украинская жизнь». У 1913 р. виступаючи на другому студентському з'їзді у Львові, у доповіді «Сучасне політичне положення нації і наші завдання» запропонував програму побудови Української незалежної держави. У 1914–1918 рр. — голова й активний член Союзу визволення України (СВУ).

Міхновський Микола (1873–1924) — український громадсько-політичний діяч, засновник і перший ідеолог українського націоналізму. Брав участь у роботі громадсько-політичних організацій, діяльність яких була спрямована на пробудження національної свідомості українського народу. У 1900 р., на замовлення керівництва першої у Наддніпрянській Україні політичної партії (Революційної української партії) написав програму «Самостійна Україна», в якій проголошувалася ідея суверенітету України. Наприкінці 1901 — на початку 1902 рр. виступив організатором створення Української народної партії, що об'єднувала прихильників ідей націоналізму та боротьби за створення незалежної національної держави.

Микола I (1796–1855) — російський імператор (1825–1855). Політика щодо України була скерована на остаточну нівеляцію особливостей, прав, традицій — скасування Магдебурзького права і Литовського Статуту, ліквідація греко-католицької церкви на Правобережжі, боротьба проти

українського національно-політичного руху (розгром Кирило-Мефодіївського Братства, арешт і заслання Т.Шевченка).

Микола II (1868–1918) – Російський імператор (1868–1918). Царювання Миколи II пройшло в умовах підйому революційного руху, який спричинив гучні, криваві революції 1905–1907 рр. і Лютневу 1917 р. На початку 1905 р., під час першої російської революції, провів низку реформ. 17 квітня видав Маніфест про віротерпимість, яким дозволяв громадянам вільно переходити з православ'я до інших християнських конфесій та визнавав релігійні права розкольників. 17 жовтня підписав Маніфест про визнання основ громадянської свободи: недоторканості особистості, свободи слова, зборів і спілок. У 1906 р. була створена Державна Дума – своєрідний парламент, який отримав повноваження схвалювати всі урядові законопроекти. За проектом міністра внутрішніх справ П. А. Столипіна було розпочато аграрну («століпінську») реформу, що дозволяла селянам вільно розпоряджатися своєю землею, виходити з громади і вести хуторське господарство.

Олександр II (1818–1881 рр.) – російський імператор (1855–1881 рр.). Був ініціатором скасування кріпосного права (1861 р.), реформ земського і міського самоврядування. У 1876 р. підписав Емський указ, яким заборонялося вживати українську мову в різних сферах громадського й мистецького життя.

Репнін-Волконський Микола Григорович (1778–1845) – відомий російській політичний, громадський та військовий діяч. У 1816–1834 роках малоросійський військовий губернатор. Був одружений з онукою останнього українського гетьмана К. Розумовського. Захищав права української старшини та дворянства. Відстоював ідею відродження українського козацтва. Співчував українському визвольному руху, підтримував зв'язки з його учасниками. Сприяв розвитку українського театру. Викупив з кріпацтва М. Щепкіна. Був близько знайомий з Т. Г. Шевченком, який навіть деякий час жив у його маєтку.

Столипін Петро Аркадійович (1862–1911) – державний діяч Російської імперії. У 1906 р. – спочатку міністр внутрішніх справ, потім голова кабінету міністрів. За ініціативою П. А. Столипіна для покарання учасників революції 1905–1907 рр. у 1906 р. було запроваджено військово-польові суди, у 1907 р. – змінено виборчий закон з виборів у Думу, у 1906 р. був ініціатором аграрної реформи, що мала на меті сприяти формуванню верстви селян-фермерів.

Йосиф II (1741-1790) – син Франца I та Марії Терезії, з 1765 р. – німецький цісар, в 1765–1780 – співрегент Марії Терезії, провів у Галичині й Буковині значні соціальні реформи, зокрема у 1781 р. було скасовано особисту кріпосну залежність.

Хронологія основних подій

1803

– закон Російської держави про «вільних хліборобів», за яким поміщикам дозволялось звільняти селян із землею

- за викуп.
- 1812** – вторгнення військ Наполеона в Росію.
- 1812** – формування українських козацьких полків і земського ополчення для боротьби проти наполеонівських військ.
- 1813–1835** – селянські рухи на Поділлі під проводом У. Кармелюка.
- 1821** – утворення в Тульчині таємного Південного товариства декабристів.
- 1823–1825** – діяльність «Товариства об'єднаних слов'ян» у Новограді-Волинському.
- 1825, 14 грудня** – повстання декабристів у Петербурзі.
- 1825, 29 грудня** – повстання Чернігівського полку в Україні.
- 1830–1831** – польське визвольне повстання в Правобережній Україні.
- 1846–1847** – діяльність Кирило-Мефодіївського товариства.
- 1848, 13 квітня** – відміна кріпосного права в Австрійській імперії.
- 1848, 25 жовтня** – створення культурно-освітнього товариства «Галицько-руська матиця».
- 1854–1856** – Кримська війна.
- 1855, березень–квітень** – селянське повстання на Київщині (Київська козаччина)
- 1856** – селянські рухи – «Похід у Таврію за волею».
- 1861, 19 лютого** – підписання російським царем Маніфесту і «Загального положення про селян, звільнених від кріпосної залежності».
- 1861–1863** – селянські виступи проти реформ 1861 р.
- 1863–1864** – визвольне повстання поляків у Правобережній Україні.
- 1864** – проведення земської реформи в Лівобережній, Слобідській та Південній Україні.
- 1864** – військова та судова реформи в Російській імперії.
- 1869** – шкільна реформа в Австро-Угорщині, яка запровадила обов'язкове початкове навчання дітей віком 6–14 років.
- 1873** – початок масового «ходіння в народ» народників.
- 1881, 1 березня** – вбивство народовольцями Олександра II.
- 1882–1906** – видання журналу «Київська старина».
- 1900** – утворення у Харкові Революційної української партії (РУП). Видання у Львові брошури М. Міхновського «Самостійна Україна».
- 1901–1904** – створення синдикатів «Продпаровоз», «Продамет», «Продвугілля». Виникнення в Україні монопольних форм розвитку капіталізму.
- 1904–1905** – Російсько-японська війна.
- 1905, 9 січня** – розстріл робітничої демонстрації в Петербурзі («Кривава

- неділя»). Початок Першої російської революції.
- 1905, січень–березень** – масовий страйковий рух в Україні. У 180 страйках брало участь 170 тис. чоловік.
- 1905, 14–25 червня** – повстання на броненосці „Потьомкін”
- 1905** – селянські виступи в Україні. Відбулося 1900 селянських заворушень, розгромлено близько 600 поміщицьких маєтків.
- 1905, Рад** – загальноросійський жовтневий страйк. Виникнення Рад
- 7–12 жовтня** – робітничих депутатів.
- 1905, 17 жовтня** – підписання царем Миколою II Маніфесту „Про удосконалення державного ладу”. Проголошувалися громадянські свободи (свобода слова, друку, особи, зборів, спілок), обіцялося скликання законодавчої Думи.
- 1906, 27 квітня** – діяльність I Державної думи.
- 8 липня**
- 1906,** – Указ уряду про вільний вихід із селянської громади.
- 9 листопада** Початок столипінської аграрної реформи.
- 1907, 20 лютого–**
- 3 червня** – діяльність II Державної Думи.
- 1907, 3 червня** – царський указ про розпуск II Державної Думи, зміна виборчого закону. Державний переворот, що фіксував поразку і завершення першої російської революції.
- 1907, 1 листопада–**
- 1912, 3 червня** – діяльність III Державної думи.
- 1908** – заснування «Товариства українських поступовців».
- 1908** – сенат Російської імперії визнав культурну й освітню діяльність українською мовою небезпечною для держави.
- 1909** – заборона російським урядом товариств «Просвіта».
- 1914** – заборона святкувати в Росії сторіччя від дня народження Т. Г. Шевченка.
- 1914, 1 серпня** – початок Першої світової війни.
- 1914, серпень – вересень** – захоплення російськими військами Східної Галичини.
- 1914, серпень** – створення у Львові «Союзу визволення України».
- 1915, травень** – створення у Відні Загальної української ради.
- 1915, квітень – червень** – відступ російських військ зі Східної Галичини.
- 1916, 5 листопада** – проголошення Німеччиною та Австро-Угорщиною незалежності Польщі. Галичина підпадала під польський вплив, що завдавало важкого удару по українському національно – визвольному рухові.

(2 години)

План

1. Геополітичне становище України.
2. Початок національно-культурного відродження.
3. Основні етапи українського національного руху.

Методичні рекомендації

1. При розгляді цього питання варто пов'язати його з матеріалом лекції «Україна під владою Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій (кінець XVIII – початок XX ст.)». Слід згадати про розділи Польщі, відзначити, які саме українські землі й коли перейшли до складу Австрії і Росії (бажано використовувати карту). Необхідно розкрити етнічні та соціально-економічні особливості, властиві українським землям, що входили до імперій Габсбургів та Романових, і звернути увагу на відмінності у їх суспільно-політичному та господарчому розвитку.

2. На початку висвітлення другого питання потрібно згадати, що означають поняття «нація», «національний рух», з чим пов'язане формування націй та активізація національних рухів у Європі XIX ст. Слід охарактеризувати та порівняти політику Австро-Угорської і Російської імперій щодо поневолених народів у цілому й українців зокрема. Висвітлюючи питання, пов'язані з початком українського національно-культурного відродження, варто згадати про роль масонських організацій у суспільно-політичному житті країни, рух декабристів. Слід з'ясувати, чому польське повстання 1830–31 рр., як і виступ декабристів, не знайшло широкої підтримки в Україні. Важливим аспектом при висвітленні даного питання має стати аналіз діяльності та програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства.

3. При розгляді цього питання слід навести періодизацію українського національного руху в XIX ст. й охарактеризувати його основні етапи. Потім необхідно показати зміну напрямків і цілей, а також географічних центрів у процесі його розвитку. Доцільно відзначити як спільні, так і відмінні риси національного руху в російській та австрійській частинах України в другій половині XIX ст., вказати основні течії в межах цього руху.

Навчально-методична і наукова література

Великий українець : матеріали з життя та діяльності М. Грушевського.
– К., 1992.

Історія України в документах, матеріалах і спогадах очевидців. – К.,
1991.

- Історія суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX ст. – 1920 рік). – Львів, 1993.
- Історичні постаті України. Історичні нариси. – Одеса, 1993.
- Історія України в особах. XIX–XX ст. – К., 1995.
- Історія України : курс лекцій для студентів технічних вузів / під заг. ред. В. І. Ніколаєнка. – Х. : НТУ «ХП», 2001. – 425 с.
- Нариси історії українського національного руху. – К., 1994.
- Російщення України : наук. зб. – К., 1992
- «Русалка Дністрова» : документи і матеріали. – К., 1989.
- Українознавство : хрестоматія-посібник : у 2 кн. – К., 1997.
- Багалій Д. І.* Історія міста Харкова (1655–1905) за 250 років його існування : у 2 т. / Д. І. Багалій, О. П. Міллер. – Х., 1995
- Бичко А. Н.* Феномен української інтелігенції. Спроба екзистенціального дослідження / А. Н. Бичко, І. В. Бичко. – Дрогобич, 1997.
- Верига В.* Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Верига. – Львів, 1996.
- Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – К., 1996.
- Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї / Д. Донцов. – К., 1991.
- Драгоманов М.* Вибране / М. Драгоманов. – К., 1991.
- Заставний Ф. Д.* Українська діаспора. Розселення українців у зарубіжних країнах / Ф. Д. Заставний. – Львів, 1991.
- Когут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини (1760–1830) / З. Когут. – К., 1996.
- Коновець О. Ф.* Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX ст.) / О. Ф. Коновець. – К., 1992.
- Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. – К., 1990.
- Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі XIX– XX ст. Соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – К., 1993.

Харьковский политехнический: события и факты / Ю. Т. Костенко, В. В. Морозов, В. И. Николаенко [и др.]. – Х., 1999.

Харьковский политехнический: ученые и педагоги Ю. Т. Костенко, В. В. Морозов, В. И. Николаенко [и др.]. – Х., 1999.

Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993.

Левицька Н. М. Академічний студентський рух в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / Н. М. Левицька. – К., 1998.

Липинський В. Релігія і церква в історії України / В. Липинський. – К., 1995.

Маланюк Є. Нариси з історії української культури / Є. Маланюк. – К., 1993.

Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали : у 2 ч. / за ред. В. Ф. Панібудьласки. – К., 1997.

Огієнко І. Українська церква : у 2 т. / І. Огієнко. – К., 1994.

Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. : хрестоматія. – Львів, 1996.

Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного розвитку українського народу / І. Огієнко. – К., 1991.

Оніщенко І. Г. Етно- та націогенез в Україні (етнополітичний аналіз) / І. Г. Оніщенко. – К., 1997.

Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні. Кінець XIX – початок XX століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля / А. І. Павко. – К., 1993.

Пінчук Ю. Микола Іванович Костомаров / Ю. Пінчук. – К., 1992.

Попович М. Нарис історії культури України / М. Попович. – К., 1999.

Савченко Л. П. Історія України: модульний курс : навч. посіб. / Л. П. Савченко, М. К. Подольський. – К. : І НКОС, 2006.

Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу / М. Семчишин. – К., 1993.

Смолій В. Як і коли почала формуватися українська нація / В. Смолій, О. Гуржій. – К., 1991.

Телешун С. О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX ст. / С. О. Телешун. – К., 1996.

Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні : у 3 кн. / В. Ульяновський, О. Крижанівський, С. Плохій. – К., 1994.

Штепа П. Московство. Його походження, зміст, форми й історична тяглість / П. Штепа. – Львів, 1995.

Питання для самостійного вивчення

1. Політичні процеси в Галичині наприкінці XIX ст.
2. Західна українська діаспора в другій половині XIX ст.
3. Українська колонізація Сибіру і Далекого Сходу.

Контрольні питання і завдання для самостійної роботи

Тести для самоконтролю

1. Національно-культурне відродження в Україні розпочалось:

- а) наприкінці XVIII – початку XIX ст.;
- б) в середині XIX ст.;
- в) у другій половині XIX ст.

2. Назва програмного документа Кирило-Мефодіївського товариства:

- а) «До братів-українців»;
- б) «Книга буття українського народу»;
- в) «До братів великоросіян і поляків».

3. Головну Руську раду було створено у місті:

- а) Дрогобич;
- б) Станіслав;
- в) Львів.

Проблемні питання

1. Які процеси у суспільно-політичному житті сприяли формуванню української національної свідомості?
2. Яка з імперій проводила більш жорстку етнополітику? Чому?
3. У чому суть антиукраїнської політики царизму в галузі освіти й культури?
4. Чому саме в період найбільшої лібералізації царського режиму в Росії (60–70-ті рр. ХХ ст.) посилюється наступ на національні права українців?

Теми доповідей та повідомлень

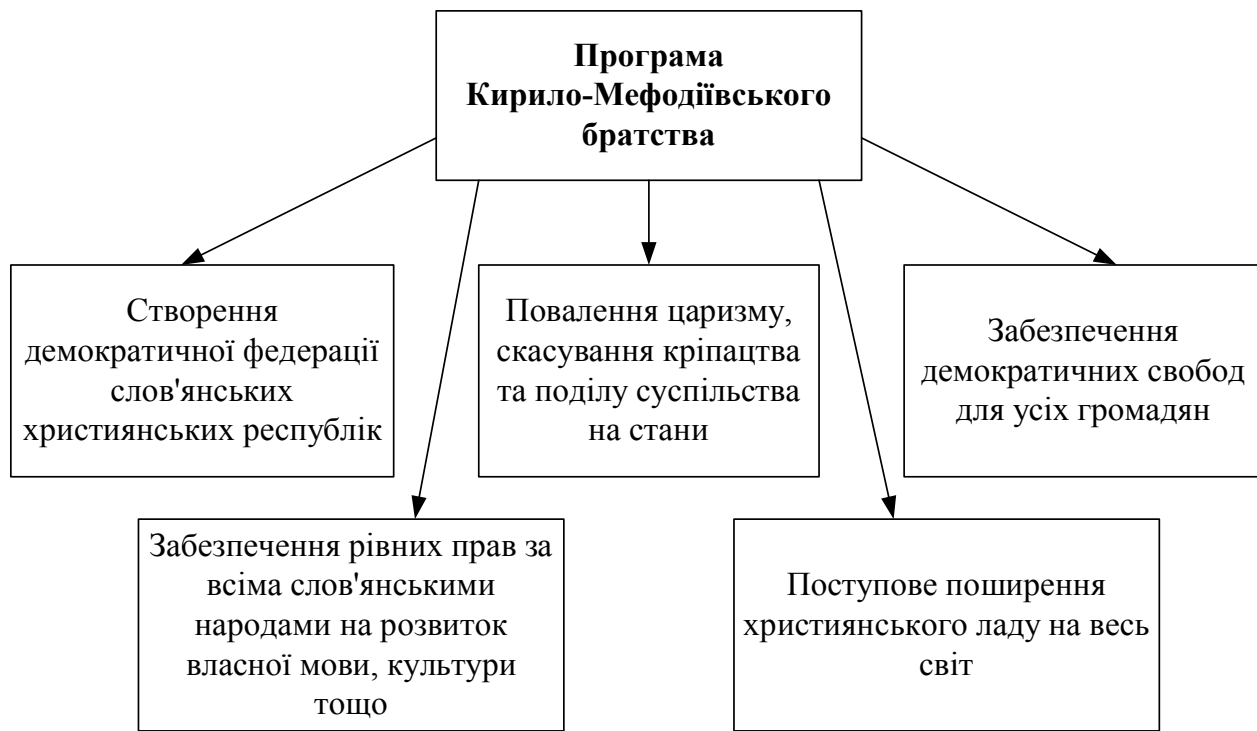
1. Історія українського народу в творах Т.Г.Шевченка.
2. Кирило-Мефодіївське товариство – перша українська політична організація.
3. М. П. Драгомонов як учений та політичний діяч.
4. Греко-католицька церква в Західній Україні в ХІХ ст.

Заповніть таблицю

Культура України у ХІХ ст.

Галузі культури	Найвизначніші представники	Твори, винаходи
Наука		
Література		
Музика		
Архітектура		
Живопис		
Театр		

Прокоментуйте схему

Діяльність Кирило-Мефодіївського братства

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Громади – організації української інтелігенції в другій половині XIX – на початку XX ст., які займались національно-культурною і громадсько-політичною діяльністю. Існували таємні громади в Києві, Харкові, Одесі, Херсоні, Чернігові та інших містах України. Організовували недільні школи та брали участь у їх роботі, видавали українську наукову й популярну літературу, збирали фольклорний та етнографічний матеріал тощо.

Кирило-Мефодіївське товариство – таємна політична організація української інтелігенції, що діяла в Києві у 1845–1847 роках. Метою членів організації було національне та соціальне визволення України, ліквідація кріпацтва, утворення всеслов'янської федеративної республіки на зразок США. Відстоювали демократичні права і свободи громадян, рівність національних культур, мов тощо.

Народність – мовна, територіальна, етнічна, економічна та культурна спільність людей, яка історично утворюється в період феодалізму.

Національне відродження України – процес в українській історії першої половини XIX ст., у ході якого формувалась національна свідомість українців, зростав їх інтерес до рідної мови, історії, культури, зміцнювалися зв'язки між західною і східною українською інтелігенцією, розгортався національно-визвольний рух.

Національне питання – питання про стосунки між націями в багатонаціональних країнах, про шляхи ліквідації національного гноблення та нерівності.

Нація – історична спільність людей, яка утворюється в процесі формування їхніх територіально-економічних зв'язків, мови, особливості культури та характеру. Деякі вчені вважають нацією спільність людей, які є громадянами певної держави. У сучасній науці відбувається дискусія про ознаки та співвідношення нації й народності.

БІОГРАФІЧНІ ДОВІДКИ

Антонович Володимир Боніфатійович (1834–1906) – видатний український історик, археолог, етнограф, Один з ініціаторів і керівників Київської Громади. Належав до угруповання «хлопоманів». 1881 року очолив Історичне товариство Нестора Літописця при Київському університеті. Автор багатьох праць з історії України. Представник народницької школи в українській історіографії. Його учнями були видатні українські історики М. Грушевський, Д. Багалій та ін.

Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895) – відомий український громадсько-політичний діяч, літературознавець, історик, публіцист, фольклорист, економіст, філософ. Активний діяч Київської (Старої) Громади. У 80-х роках ХІХ ст. очолив перший український гурток соціалістичного спрямування. Відзначався радикальними поглядами. Був прихильником ідей демократизму та федералізму. Один із засновників і редакторів першого українського політичного часопису «Громада». Вважав себе соціалістом, але заперечував марксистську теорію як помилкову, утопічну і шкідливу для українського політичного життя. Діяльність Драгоманова мала значний вплив на розвиток політичного життя в Україні, особливо в її західних регіонах.

Капніст Василь Васильович (1758–1827) – відомий український письменник, громадсько-політичний діяч кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. Писав вірші, оди, елегії. Його «Ода на рабство» (1806 р.) засуджувала колоніальну політику самодержавства в Україні і запровадження кріпосного права на Лівобережжі та Сложанщині. У 1791 році вів переговори з представниками пруських урядових кіл про надання допомоги українському національно-визвольному руху у випадку відкритого збройного виступу проти «російського ярма». Домагався відновлення козацьких полків в Україні. Переклав «Слово о полку Ігоревім». У спеціальному коментарі твору доводив, що «Слово» має українське походження й українські особливості.

Каразін Василь Назарович (1773–1842) – український громадський діяч, учений, винахідник. Засновник Харківського університету (1805), автор ліберальних проектів зміни державного ладу на засадах конституційної монархії та народного господарства. За багатогранну наукову діяльність сучасники називали В. Каразіна «українським Ломоносовим».

Кирпичов Віктор Львович (1845–1913) – видатний учений у галузі механіки, народився в селі Бардіно Псковської губернії. У 1868 р. закінчив Михайлівську артилерійську академію, викладав там же. Протягом 1870–

1884 рр. працював у Петербурзькому технологічному інституті (з 1876 р. – професор). У 1885–1898 рр. – засновник і перший директор Харківського технологічного інституту. Праці стосуються теоретичної механіки, опору матеріалів, теорії механізмів. Видатний педагог, теоретик вищої освіти.

Костомаров Микола Іванович (1817–1885) – видатний український історик, етнограф, письменник. Із сім'ї кріпаків (позбувся кріпацької залежності в 1832 році). Закінчив історико-філософський факультет Харківського університету. Один із засновників Кирило-Мефодіївського братства, автор його програмних документів. Очолював ліберальне крило організації. Відстоював ідею української культурно-національної автономії. У 1860–1885 роках – член-редактор Петербурзької археологічної комісії, з 1876 р. член-кореспондент Російської академії наук. Основні історичні праці, присвячені вивченню історії українських земель XVI–XVIII ст.: монографії «Богдан Хмельницький», «Руїна», «Мазепа», «Останні роки Речі Посполитої» та ін. У своїх працях відстоював ідею самобутності української нації.

Максимович Михайло Олександрович (1804–1873) – видатний український природознавець, історик, фольклорист, філолог, член-кореспондент Петербурзької АН (1871 р.). Професор, перший ректор Київського університету. Автор праць з історії України (XVI–XVIII ст.). Видавав альманахи «Киянин», «Українець», збірки українських пісень.

Пильчиков Микола Дмитрович (1857–1908) – видатний фізик, народився в Полтаві. Закінчив Харківський університет (1880 р.). У 1894–1902 рр. професор Новоросійського університету. 1902–1908 рр. – професор Харківського технологічного інституту. Наукові праці присвячені оптиці, земному магнетизму, електро- і радіотехніці. Збудував у Харківському технологічному інституті першу в місті радіостанцію. Заснував журнал «Известия Харьковского технологического института».

Франко Іван Якович (1856–1916) – видатний український поет, письменник, громадсько-політичний діяч. Автор численних історичних праць. Захистив докторську дисертацію і здобув ступінь доктора філософії. Брав активну участь у політичному та громадському житті. Проводив соціалістичну пропаганду серед робітників і селян Галичини. За революційну агітацію чотири рази був заарештований і перебував у тюремному ув'язненні. Разом з М. Павликом та іншими однодумцями 1890 року заснував Русько-Українську радикальну партію і став її першим головою. З 1899 року став дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. З 1904 року відійшов від радикального руху і від активного політичного життя. І. Франко був організатором української преси в Галичині, автором численних літературних творів.

Шевченко Тарас Григорович (1814–1861) – видатний український поет, прозаїк, художник, символ українського національного відродження. У трагічному становищі поневоленої України Т. Шевченко звинувачував царську Росію та колонізаторську політику російських імператорів. У своїх

творах закликав до національного і соціального визволення, будив національні почуття і змальовував прекрасне майбутнє вільної України.

Чубинський Павло Платонович (1839–1884) – етнограф, фольклорист, поет. У 1861 р. захистив в Петербурзі дисертацію «Нариси народних юридичних звичаїв і понять з цивільного права Малоросії» і одержав учений ступінь кандидата правознавства. У 1862 р. написав вірш «Ще не вмерла Україна», що став національним гімном українського народу. У 1872 р. заснував Південно-Західний відділ Російського географічного товариства.

Хронологія основних подій

- 1805** – відкриття Харківського університету.
- 1814–1861** – життя та діяльність Т. Г. Шевченка.
- 1816** – у Перемишлі під керівництвом І. Могильницького створено культурно-освітню організацію «Товариство священників».
- 1817** – у Полтаві діє масонська ложа «Любов до істини».
- 1818** – цар Йосиф II видав указ про дозвіл викладати українською мовою предмети у початковій школі.
- 1834** – відкриття університету св. Володимира в Києві.
- 1837** – видання «Руською трійцею» альманаху «Русалка Дністрова».
- 1840** – вийшла з друку поетична збірка Т. Шевченка «Кобзар».
- 1846-1847** – діяльність Кирило-Мефодіївського товариства.
- 1848** – створення Головної руської ради.
- 1863** – оприлюднення Валуєвського циркуляра.
- 1868** – заснування товариства «Просвіта».
- 1873** – заснування Літературного товариства ім. Т. Г. Шевченка.
- 1876** – Емський указ Олександра II.
- 1882** – видавництво журналу «Київська старовина».
- 1885, 15 вересня** – заснування Харківського практичного технологічного інституту.

Т е м а 5

УКРАЇНА В 1917-1921 рр.

Л е к ц і я :

УКРАЇНА В РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЯХ 1917-1921 рр.: ПРИЧИНИ, РУШІЙНІ СИЛИ, НАСЛІДКИ

(2 години)

1. Лютнева революція в Росії. Розвиток політичної ситуації в Україні протягом 1917 р.

Причини і передумови Лютневої 1917 р. революції, Перша світова війна як її каталізатор. Повалення самодержавства. Сутність «двовладдя». Вплив революційних подій у Петрограді на Україну. Місцеві органи Тимчасового

уряду. Особливості рад робітничих і солдатських депутатів в Україні. Утворення Української Центральної Ради (УЦР) як блоку українських національних партій та організацій. Боротьба УЦР за здійснення автономістської програми, роль організованих нею представницьких форумів (конгресів, з'їздів) у цьому процесі. I Універсал. Сутність компромісу між Тимчасовим урядом і УЦР, II Універсал як його відображення.

Загострення політичної й економічної кризи в Росії та Україні восени 1917 р., аграрне питання як центральне. Причини падіння авторитету Тимчасового уряду і УЦР. Жовтневий 1917 р. переворот у Петрограді, загострення взаємовідносин між більшовиками й УЦР. Відображення цієї боротьби в III Універсалі. Ультиматум РНК. Події навколо I Всеукраїнського з'їзду рад у Києві та Харкові. Порушення демократичних процедур конфліктуючими сторонами як передумова збройного протистояння.

2. Україна в полум'ї громадянської війни: основні військово-політичні сили і режими.

Перемога більшовиків узимку 1917–1918 рр. Пошук УЦР зовнішньої допомоги, переговори з німцями, IV Універсал. Брестська угода УЦР з державами Четверного союзу, вступ німецьких військ в Україну, повернення УЦР до Києва. Державний переворот П. Скоропадського, основні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики гетьманського режиму. Причини антигетьманських повстань. Завершення Першої світової війни – поштовх до змін у Наддніпрянській і Західній Україні: повалення гетьманату і приход до влади Директорії, розпад Австро-Угорщини і проголошення ЗУНР. ЗУНР, її внутрішня і зовнішня політика. Акт Злуки і його реальне значення. Україно-польська війна 1918–1919 рр., її результати.

Україна – основний театр воєнних дій на теренах колишньої Російської імперії в 1919–1920 рр. Директорія УНР, відновлення радянської влади, встановлення і поразка денікінського режиму. Роль у цих подіях повстанського руху. Н. Махно. Розкол національно-державницьких сил восени 1919 р., союз С. Петлюри з поляками, а УГА – з білогвардійцями, а згодом – з більшовиками (ЧУГА). Варшавська угода, Радянсько-польська 1920 р. війна, її хід і результати. Боротьба Червоної Армії з врангелівцями на півдні України, поразка «білих».

Останні спалахи громадянської війни наприкінці 1920 – у 1921 рр. Поступове послаблення повстанського руху, перехід більшовиків до непу як компроміс із селянством.

3. Підсумки революції та громадянської війни.

Результати революції і громадянської війни для України. Громадянські війни – найкривавіші в історії людства. Невідповідність реальних засобів проголошеним цілям у діях усіх військово-політичних режимів. Причини поразки національно-державницьких сил, білогвардійців та інтервентів. Фактори, що зумовили перемогу більшовиків. Селянський повстанський рух як провідний чинник подій, його сила і слабкість.

С е м і н а р :

РЕВОЛЮЦІЯ ТА ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА В УКРАЇНІ В 1917–1921 рр.

(4 години)

План

1. Лютнева 1917 р. революція в Росії та її наслідки для України. Утворення та діяльність Центральної Ради в березні – жовтні 1917 р.
2. Боротьба між більшовиками й Центральною Радою наприкінці 1917 – на початку 1918 рр.
3. Українська Держава гетьмана Скоропадського.
4. Режим Директорії (кінець 1918 – початок 1919 рр.). Протиборство воєнно-політичних сил в Україні в 1919 р. Роль і місце повстанського руху.
5. ЗУНР. Україно-польська війна 1918–1919 рр., УГА та її подальша доля.
6. Радянсько-польська війна 1920 р. Завершення громадянської війни на території України. Основні результати й уроки революційних подій 1917–1921 рр.

Методичні рекомендації

Тема є однією з центральних у межах курсу, тому її розгляду присвячено два семінарських заняття. Готуючись до них, студент має ознайомитися з різними підходами й концепціями, що існують в літературі стосовно висвітлення подій 1917–1921 рр. і скласти на підставі фактів власну обґрунтовану точку зору.

1. Висвітлення цього питання доцільно пов'язати з матеріалами попередньої теми (причини й результати революції 1905–1907 рр., наслідки для Росії Першої світової війни), визначити основні причини Лютневої 1917 р. революції, згадати зі шкільного курсу всесвітньої історії особливості політичної ситуації в Росії після повалення самодержавства («двовладдя»), а надалі проаналізувати особливості політичної ситуації в Україні (три основні органи, що претендували на виконання владних повноважень). Змальовуючи діяльність Української Центральної Ради (УЦР), слід простежити її еволюцію від блоку українських національних партій та громадських організацій до тимчасового владного органу; під цим кутом проаналізувати її взаємозв'язки з Тимчасовим урядом Росії та зміст I і II Універсалів. Доречними будуть стислі характеристики керівників УЦР, насамперед – М. Грушевського і В. Винниченка. Наприкінці необхідно дати загальну характеристику політичної та соціально-економічної ситуації в Росії та Україні восени 1917 р. напередодні більшовицького перевороту.

2. На початку доповіді слід згадати про жовтневий 1917 р. більшовицький переворот в Петрограді та реакцію на нього УЦР, проаналізувати її III Універсал. Висвітлюючи конфлікт Центральної Ради з Раднаркомом РСФРР та українськими і російськими більшовиками (у тому числі – на прикладі подій, пов'язаних з I Всеукраїнським з'їздом рад), що невдовзі переріс у війну, необхідно визначити: які факти дають підстави

окремим історикам тлумачити її як міжнаціональну, а які – як громадянську. Згадуючи про IV Універсал, варто визначити реальні обставини його ухвалення, показати зв'язок цього документа і Брестської угоди. В кінці відповіді потрібно висвітлити повернення УЦР до Києва, її взаємовідносини з німецьким командуванням і переворот П. Скоропадського.

3. У межах питання слід охарактеризувати гетьманський режим, основні напрямки його внутрішньої і зовнішньої політики, її успіхи і невдачі. Окремого розгляду потребують причини неодноразових антигетьманських повстань і заворушень, а також вплив на українські реалії міжнародних чинників, зокрема – завершення Першої світової війни. Відповідь на питання необхідно завершити розглядом зречення гетьмана і приходу до влади Директорії.

4. Питання є найскладнішим і найнасиченішим фактичним матеріалом. Висвітлюючи його потрібно:

- навести стислий перелік подій у період з кінця 1918 р. до початку 1920 р.;
- охарактеризувати основні військово-політичні режими, що встановлювалися на території України у згаданий період (Директорія, радянська влада, «денікінщина», війська Антанти);
- окремо зупинитися на характеристиці повстанського селянського руху як провідного чинника успіхів і невдач усіх згаданих режимів, згадати основних ватажків повстанців, визначити їх силу й слабкість.

5. На початку розгляду питання доречно нагадати матеріал з попередньої теми (Західна Україна в роки Першої світової війни), пов'язавши його з відомостями шкільного курсу всесвітньої історії (поразка у війні та розпад Австро-Угорщини), після чого перейти до характеристики новоутвореної ЗУНР, її взаємовідносин з УНР і Польщею. Згадуючи про «Акт Злуки» УНР і ЗУНР, слід показати його символічно-міфологізоване і реальне значення. Висвітлюючи україно-польську війну, варто визначити причини поразки ЗУНР у Галичині, згадати подальшу долю Буковини і Закарпаття. Наприкінці відповіді потрібно розглянути діяльність УГА в 1919–1920 рр., після її відступу на Наддніпрянську Україну: спільний з С. Петлюрою похід на Київ, угода з Денікіним, утворення і ліквідація ЧУГА.

6. Дане питання складається з двох частин – інформаційної, що пов'язана з конкретним фактичним матеріалом, і теоретично-узагальнюючої. При розгляді основних подій 1920–1921 рр. варто зупинитися на такому:

- радянсько-польська війна (Варшавська угода С. Петлюри з Ю. Пілсудським, хід бойових дій і зміна характеру війни, перемир'я та умови Ризької мирної угоди 1921 р. для України, остаточна поразка військ УНР);
- боротьба Червоної Армії проти військ Врангеля, бойові дії на півдні України, роль у них махновців;
- останні спалахи громадянської війни (селянські повстання, махновський рух наприкінці 1920 – у 1921 рр., похід Ю.Тютюнника 1921 р.).

При підведенні підсумків розгляду теми слід згадати причини революції і громадянської війни та співвіднести їх з реальними результатами, визначити основні чинники, що сприяли перемозі більшовиків і призвели до поразки їх основних супротивників (білогвардійців, націонал-державницьких сил різного спрямування, іноземних окупантів, повстанського руху).

Навчально-методична і наукова література

- Бойко О. Д.* Історія України : посібник для студентів вищих навч. закладів / О. Д. Бойко. – К., 1999.
- Бровкин В. Н.* Россия в гражданской войне: власть и общественные силы / В. Н. Бровкин // Вопросы истории. – 1994. – № 5.
- Великий українець : матеріали з життя та діяльності М. Грушевського. – К., 1992.
- Верстюк В.* Махновщина / В. Верстюк. – К., 1992.
- Винниченко В.* Відродження нації / В. Винниченко. – К. : Відень, 1990. – Ч. 1–3.
- Волковинський В.* Нестор Махно. Легенди і реальність / В. Волковинський. – К., 1994.
- Горелов В.* Павло Скоропадський – гетьман Української Держави / В. Горелов. – К., 1995.
- Грушевський М. С.* Новий період історії України (за роки від 1914 до 1919) / М. С. Грушевський. – К., 1992.
- Другий зимовий похід. Листопадовий рейд. Базар. – К., 1995.
- Захаренко П.* Селянська війна в Україні. Рік 1918 / П. Захаренко. – К., – 1997.
- Історія Академії наук України. 1918–1993. – К., 1994.
- Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів, 1996.
- Історія України в особах. ХІХ–ХХ ст. – К., 1995.
- Історія України : курс лекцій для студентів технічних вузів / під заг. ред. В. І. Ніколаєнка. – Х., 2001. – С. 187–217.
- Історія України : курс лекцій : у 2 кн. Кн. 2. ХХ століття / Мельник Л. Г., Верстюк В. Ф. та ін. – К., 1992. – С. 150–176.
- Історія України : навч. посіб. / під заг. ред. В. А. Смолія; кер. авт. кол. С. В. Кульчицький. – К., 1997. – С. 184–261.
- Історія України: нове бачення : у 2 т. – К., 1995.
- Карр Э.* История Советской России. – Кн. 1, т. 1, 2 : Большевицкая революция. 1917–1923 : пер. с англ. / Э. Карр. – М., 1990.
- Клименко-Мудрий В.* Ставлення українських національно-демократичних сил до гетьманського перевороту 29 квітня 1918 року / В. Клименко-Мудрий. – К., 1996.
- Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. Кульчицький. – К., 1996.

Кульчицький С. В. УСРР в добу «воєнного комунізму» (1917–1920 рр.). Спроби побудови концептуальних засад реальної історії. Історичний зошит / С. Кульчицький. – К., 1994.

Литвин М. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Львів, 1995.

Малик Я. Впровадження радянського режиму в українському селі (1919–1920) / Я. Малик. – Львів, 1996.

Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К., 1994.

Національні процеси в Україні: історія і сучасність : документи і матеріали : у 2 ч. / за ред. В. Ф. Панібудьласки. – К., 1997.

Новітня історія України. 1900–2000 : зб. документів і матеріалів. – К., 2000.

Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873–1945 рр. – К., 1993.

Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні. Кінець XIX – початок XX століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля / А. І. Павко. – К., 1999.

Павленко Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. / Ю. Павленко, Ю. Храмов. – К., 1995.

Рабинович А. Большевики приходят к власти: революция 1917 года в Петрограде : пер. с англ. / А. Рабинович. – М., 1989.

Революция на Украине по мемуарам белых. – К., 1990.

Реєнт О. П. Українська революція. Робітництво: соціально-політичні та економічні зміни 1917–1920 рр. / О. П. Реєнт. – К., 1996.

Сергейчук В. І. Симон Петлюра і єврейство / В. І. Сергейчук. – К., 1999.

Солдатенко В. Ф. Українська революція. Концепція та історіографія / В. Ф. Солдатенко. – К., 1997.

Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний. – К., 1993.

Удовиченко О. І. Україна в війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських збройних сил 1917–1921 / О. І. Удовиченко. – К., 1995.

Україна в XX столітті : зб. документів і матеріалів. 1900–1939 рр. – К., 1997.

Українські січові стрільці. 1914–1920. – Львів, 1991.

Хрестоматія з історії України. – К., 1993.

Питання для самостійного вивчення

1. Білогвардійський рух на території України: еволюція внутрішньої політики.
2. Інтервенція військ Антанти в Україні.
3. Особливості політики «воєнного комунізму» в Україні.

Контрольні питання і завдання для самостійної роботи Тести для самоконтролю

1. Українську Центральну Раду очолив:

- а) В. Винниченко;
- б) С. Петлюра;
- в) М. Грушевський.

2. Більшість у Центральній Раді становили:

- а) «автономісти»;
- б) «самостійники»;
- в) ваш варіант відповіді.

3. I Універсал Центральної Ради проголосив:

- а) незалежність України;
- б) поділ українських земель і передачу їх частини Росії;
- в) курс на розбудову автономії України;
- г) відокремлення Західної України.

4. Центральна Рада, насамперед, вирішувала питання:

- а) державного будівництва;
- б) визначення державного статусу України;
- в) соціально-економічні;
- г) ваш варіант відповіді.

5. II Універсал Центральної Ради:

- а) самовільно проголошував автономію України;
- б) брав зобов'язання не проголошувати автономію України до вирішення цього питання Всеросійськими установчими зборами;
- в) взагалі не торкався питання про автономію.

6. Генеральний Секретаріат Центральної Ради очолив:

- а) М. Грушевський;
- б) В. Винниченко;
- в) С. Петлюра.

7. Основним змістом III Універсалу УЦР було:

- а) проголошення незалежності України;
- б) угода з Четверним союзом;
- в) проголошення УСРР;
- г) проголошення УНР.

8. Радянська влада у 1917 р. в Україні була проголошена:

- а) 4–5 грудня в Києві;
- б) 7–8 грудня в Полтаві;
- в) 11–12 грудня в Харкові;
- г) 29–30 грудня у Катеринославі.

9. Радянський уряд України в 1917 – на початку 1918 р. називався:

- а) Генеральний секретаріат;
- б) Кабінет Міністрів;
- в) Раднарком;
- г) Народний Секретаріат.

10. Вкажіть послідовність встановлення політичних режимів на території України протягом 1917–1920 рр. (окремі режими встановлювалися неодноразово):

- а) Гетьманат П. Скоропадського;
- б) «Денікінщина»;
- в) Центральна Рада;
- г) Радянська влада (більшовики);
- д) Директорія.

11. Н. Махно – це:

- а) командир куреня УСС;
- б) царський генерал;
- в) ватажок селянського руху;
- г) відомий український більшовик.

12. До яких подій в Україні підштовхнуло завершення Першої світової війни (позначте дві правильні відповіді):

- а) повалення режиму П. Скоропадського;
- б) радянсько-польська війна;
- в) створення ЗУНР;
- г) штурм Перекопу;
- д) повстання на заводі «Арсенал» у Києві.

13. Завершенням якої війни став Ризький мир 1921 р.:

- а) радянсько-польської;
- б) громадянської в Росії, Україні та Прибалтиці;
- в) україно-польської;
- г) I Світової.

14. Виділіть ключові слова та поняття, пов'язані з політикою «воєнного комунізму».

- а) продподаток;
- б) продрозкладка;
- в) націоналізація заводів і фабрик;
- г) заборона приватної торгівлі;
- д) демократія;
- е) концесії;
- є) командно-адміністративна система;
- ж) госпрозрахунок.

Проблемні питання

1. Які проблеми – національні чи соціальні – насамперед турбували більшість населення України в 1917–1921 рр.?

2. З чим пов'язані успіхи й невдачі політичних режимів, що на деякий час установлювалися в Україні (особливо протягом 1919 р.)?

3. Чому з усіх політичних сил, що боролися за владу на території України, перемогу здобули більшовики? У чому причини невдач українських національно-державницьких сил?

Теми доповідей і повідомлень

1. М. Грушевський – науковець і політичний діяч.

2. В. Винниченко – митець і політик.
3. С. Петлюра: політичний портрет.
4. Від царського ад'ютанта до гетьмана України: риси до портрета П. Скоропадського.
5. Діяльність Х. Раковського в Україні.
6. Н. Махно – ватажок повстанського руху на півдні України.
7. Білогвардійський рух на території України.
8. Політика «воєнного комунізму» та її здійснення в Україні.
9. УГА: від армії ЗУНР до ЧУГА.

Заповніть таблицю

Політичні режими і військово-політичні сили в Україні 1917–1921 років

Політичний режим, військово-політична сила	Часи існування, територія	Лідери	Основні риси внутрішньої і зовнішньої політики	Примітки
Українська Центральна Рада				
Більшовицька радянська влада («червоні»)				
Гетьманат П. Скоропадського				
Директорія				
Білогвардійці				
Повстанський рух				

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Акт злуки УНР та ЗУНР – проголошення об'єднання двох українських державних утворень – УНР і ЗУНР – у єдину соборну незалежну українську державу, яке відбулося 22 січня 1919 р. у Києві. Реально через внутрішні та зовнішні причини об'єднати українські землі не вдалося, проте значна частина сучасних істориків і політиків вважають цей акт «символом споконвічного прагнення українського народу до об'єднання в єдиній державі».

Анархізм – суспільно-політична течія, що виступає за негайне знищення державної влади й упровадження добровільних асоціацій осіб та груп. Засобом здійснення своєї мети вважали насилля, навіть терор.

Більшовизм – політична течія (фракція) в російському соціал-демократичному русі на чолі з В. І. Ульяновим (Леніним). З 1912 р. остаточно оформилися в окрему партію РСДРП(б) (з 1918 р. – РКП(б), з 1925 р. – ВКП(б), з 1952 р. – КПРС). Більшовики виступали за негайне здійснення

марксистської програми соціалістичних перетворень. З жовтня 1917 р. – правляча партія в Росії, що своїми діями прискорила початок громадянської війни, яку розпочали, спираючись на загони своїх прихильників («Червона гвардія»). З розгортанням громадянської війни почали здійснювати політику «воєнного комунізму» (див.), створили регулярну Червону Армію, завдяки якій здобули історичну перемогу над своїми супротивниками. Стасовно України більшовицька позиція була неоднозначною: визнаючи право українців на самовизначення (аж до створення власної держави), виступали проти її відокремлення від Росії. 1918 року утворили КП(б)У як територіальну філію Російської комуністичної партії (більшовиків).

Білогвардійці – основні супротивники «червоних» (прихильників більшовиків) у громадянській війні. Прагнули відновлення дореволюційних порядків, насамперед, повернення приватної власності колишнім господарям, чимала частина – реставрації монархії. Виступаючи за відтворення «єдиної та неподільної» Росії, категорично заперечували автономію чи, тим більше, незалежність України. Останнє призвело до збройного протистояння з українськими національно-державницькими силами. На території України білогвардійські війська очолювали генерали колишньої царської армії А. Денікін (1919 – початок 1920 рр.) і П. Врангель (з 1920 р.).

Брестський мир – мирний договір між Українською Народною Республікою, з одного боку, та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією – з другого, підписаний 27 січня 1918 р. Сторони відмовлялись від взаємних претензій на відшкодування збитків, спричинених війною, обмінювались військовополоненими і зобов'язувалися відновити взаємні економічні стосунки. Центральна Рада зобов'язувалась поставити до Німеччини та Австро-Угорщини 60 млн пудів хліба, 2750 тис. пудів м'яса, іншу сільськогосподарську продукцію та промислову сировину. У свою чергу, німецько-австрійська сторона повинна була змусити Радянську Росію вивести свої війська з України, визнати законність уряду Центральної Ради та Українську Народну Республіку.

Варшавський договір – угода між УНР та Польщею, укладена в квітні 1920 р. у Варшаві. За умовами договору польський уряд визнавав незалежність УНР та Директорію УНР на чолі з Головним Отаманом С. Петлюрою як верховну владу в державі. Складовою частиною договору була військова конвенція, яка передбачала початок спільних польсько-українських воєнних дій проти більшовицьких військ, що контролювали більшу частину України. С. Петлюра погоджувався на анексію Польщею Галичини, Західної Волині, частини Полісся, Лемківщини, Підляшшя, Посяння і Холмщини, а також брав на себе зобов'язання постачати польську армію продуктами й фуражем (у разі невиконання цього польська армія мала право на самостійні реквізиції).

«Воєнний комунізм» – економічна політика радянського уряду в умовах громадянської війни і господарської руїни 1918–1920 років. Найважливішими складовими політики були: націоналізація усієї великої, середньої та більшої частини дрібної промисловості, продрозкладка; заборона приватної торгівлі; впровадження карткової системи; загальна

трудова повинність; державний контроль за виробництвом і розподілом. Підпорядковуючи суспільні, групові та індивідуальні інтереси населення державним, більшовики сподівалися здійснити швидкий перехід до соціалізму.

Гетьманський переворот – державний переворот, здійснений 29 квітня 1918 р. у Києві прихильниками генерала П. Скоропадського за сприяння німецького командування. Внаслідок перевороту було розігнано Центральну Раду, а Українську Народну Республіку ліквідовано.

Громадянська війна – збройна боротьба за державну владу між політичними силами, соціальними групами однієї країни.

Директорія – тимчасовий орган, утворений уночі 13–14 листопада 1918 р. на засіданні Українського Національного Союзу для організації та керівництва повстанням проти гетьмана П. Скоропадського. Після усунення останнього Директорія стала верховним органом влади УНР і складалася з п'яти членів. Суперечності серед членів Директорії, а також несприятлива зовнішньополітична ситуація призвели її до поразки. 10 лютого 1919 р. подав у відставку голова Директорії В. Винниченко, його змінив С. Петлюра. З 20 листопада 1920 р. С. Петлюра проголосив себе одноосібним керівником (диктатором) вже неіснуючої УНР.

Політичний компроміс – політична угода, досягнута шляхом взаємних поступок.

Ризький мирний договір – угода між Польщею та РСФРР й УСРР, укладена в березні 1921 р. після завершення польсько-радянської війни 1920 р. Сторони припинили воєнні дії, анулювали Варшавський договір 1920 р. Встановлювався новий кордон, за яким західноукраїнські землі та частина колишньої підросійської України (Західні Волинь і Поділля, Підляшшя, Посяння і Холмщина) відходили Польщі. Польща визнала радянську владу в Україні як єдину законну і зобов'язувалась не допомагати її супротивникам, а також надати українцям, росіянам та білорусам, що проживали в межах Польської держави, права, які забезпечували б вільний розвиток культури, мови, віросповідання.

Українська Центральна Рада – заснована в Києві громадсько-політична організація, яка під впливом революційних подій в Україні перетворилась у лідера національно-визвольного руху. З листопада 1917 р. (після проголошення III Універсалу та Української Народної Республіки) виконувала роль вищого законодавчого органу України. Існувала до 29 квітня 1918 р.

Українсько-польська війна (1918–1919) – збройний конфлікт між Західноукраїнською Народною Республікою та Польською державою.

Універсали Центральної Ради – акти законодавчого характеру, що визначали зміни державно-правового статусу українських земель колишньої Російської імперії. Українська Центральна Рада видала чотири Універсали.

БІОГРАФІЧНІ ДОВІДКИ

Антонов-Овсієнко Володимир Олександрович (1883–1938) – радянський військовий діяч, дипломат. З 1903 р. – член РСДРП. З листопада 1917 р. – член комітету у військових і морських справах Раднаркому. Брав участь у розробці плану воєнних дій проти Української Народної Республіки. Навесні 1918 р. – член Народного Секретаріату та верховний головнокомандувач військами Радянської України. У січні-червні 1919 р. командував Українським фронтом. У 1922–1924 рр. – начальник політуправління Реввійськради. Розстріляний НКВС СРСР.

Винниченко Володимир Кирилович (1880–1951) – відомий український громадсько-політичний діяч, визначний письменник. Зі студентських років брав участь в українському національному русі. Член київської Громади. Один із засновників РУП. Брав участь у створенні Української соціал-демократичної робітничої партії, редагував її друкований орган – газету «Боротьба». Як один з лідерів УСРДП протягом 1917–1919 рр. відіграв помітну роль в українській політиці. З березня 1917 р. – заступник голови УЦР, згодом – заступник голови Малої Ради. З червня 1917 р. – голова тимчасового українського уряду – Генерального Секретаріату УЦР (водночас – генеральний секретар внутрішніх справ). У січні 1918 р. очолив Раду Народних Міністрів УНР і Міністерство внутрішніх справ. Згодом очолив Український національний союз, один з керівників повстання проти гетьмана П. Скоропадського. 14 грудня 1918 р. обраний головою Директорії, але в лютому 1919 р. вийшов з її складу і виїхав за кордон. Після перемоги більшовиків вів з ними переговори про свою можливу участь у роботі більшовицького уряду. Живучи в еміграції, гостро критикував національну політику більшовиків. Автор численних оповідань, новел, романів, кіносценаріїв, спогадів.

Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934) – видатний український учений-історик, організатор науки, відомий громадсько-політичний і державний діяч. Активну науково-організаційну діяльність розпочав у Науковому товаристві ім. Т. Г. Шевченка, у 1897–1913 рр. – його голова: засновник Львівської наукової школи істориків України. Після революції 1905 р. повернувся до Києва, де продовжив наукову діяльність. Суспільно-політичну і громадську діяльність розпочав у Галичині, брав участь у створенні Української національно-демократичної партії (1899 р.). У Петербурзі 1906 р. став одним із засновників часопису «Український вісник» – органу української думської громади. Один з лідерів українського позапартійного об'єднання – Товариства українських поступовців. Відстоював принципи конституційного парламентаризму і автономії України. З березня 1917 р. до кінця квітня 1918 р. – голова Української Центральної Ради. На останньому її засіданні обраний Президентом УНР. Після державного перевороту П. Скоропадського перейшов на нелегальне становище і відійшов від активної політичної діяльності, згодом емігрував. Після повернення (1924 р.) до УСРР працював академіком ВУАН, з 1929 р. – академік АН СРСР. Автор понад 1800 наукових праць, серед яких «Очерк

истории украинского народа» (1904), «Ілюстрована історія України» (1911), багатотомна «Історія України-Руси», «Історія української літератури» та ін.

Махно Нестор Іванович (1888–1934) – найвідоміший український повстанський отаман, один із лідерів анархістського руху в Україні в 1917–1921 рр. З 1906 р. член анархістської організації «Спілка бідних хліборобів», що діяла на Катеринославщині, за участь у терористичних актах засуджений до каторги. Після Лютневої 1917 р. революції звільнений і повернувся в Гуляйполе (Катеринославщина), де згодом очолив загони повсталих селян і заснував своєрідну анархістську республіку. Головним супротивником вважав «білих», з іншими військово-політичними силами (у тому числі – з більшовиками) неодноразово вступав у союзи. Восени 1921 р. з кількома десятками найближчих прибічників (все, що залишилося від багатотисячної махновської армії) відступив за кордон. Помер в еміграції.

Петлюра Семен (Симон) Васильович (1879–1926) – відомий український громадсько-політичний діяч. За революційні переконання виключений з Полтавської духовної семінарії. З 1900 р. – член Революційної української партії, з 1905 р. – член Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). У роки Першої світової війни працював у союзі земств і міст. Член УЦР (голова Українського військового генерального комітету, генеральний секретар у військових справах). За часів гетьманату очолював Київське губернське земство і Всеукраїнський союз земств. З листопада 1918 р. – член Директорії, Головний Отаман її війська. З лютого 1919 р. – Голова Директорії. У квітні 1920 р. підписав у Варшаві антибільшовицький договір з польським урядом Ю. Пілсудського. Після поразки української революції емігрував до Франції. Убитий Є. Шварцбардом. За свідченнями самого вбивці, повністю виправданого в подальшому французьким судом, він мстився за петлюрівські єврейські погроми. За неофіційною версією (поширена серед прихильників С. Петлюри) вбивця – більшовицький агент.

Пілсудський Юзеф (1867–1935) – видатний польський політичний, військовий та державний діяч, маршал. Член польської соціалістичної партії. Навчався на медичному факультеті Харківського університету (виключений за участь у студентських політичних виступах), потім – у Віденському університеті. У листопаді 1918 р. обійняв посаду тимчасового керівника Польської держави. Проводив агресивну політику щодо ЗУНР. У 1920 р. підтримав С. Петлюру в його боротьбі проти більшовиків, уклавши з ним Варшавський договір на вигідних для Польщі умовах (Польща здобувала права на західноукраїнські землі). З квітня 1920 р. – маршал Польщі. Вів польсько-радянську війну 1920 р., підписав Ризький мирний договір 1921 р. У 1930 р. був ініціатором жорстоких агресивних акцій проти українського населення, спрямованих на придушення українського національного руху.

Раковський Християн Георгійович (1873–1941) – один з лідерів європейської «лівої» соціал-демократії, визначний український радянський державний діяч. У 1917 р. вступив до більшовицької партії. У 1918 р. знаходився з дипломатичною місією у Києві: від імені Радянської Росії вів

переговори з гетьманським урядом. Голова Раднаркому УСРР у 1919–1923 рр. (призначений В. Леніним як компромісна фігура через суперечки серед українських більшовиків). Наполягав на розширенні політичної та економічної самостійності України у складі СРСР. Критикував позицію Й. Сталіна з національного питання. Після усунення з посади голови уряду УСРР – на дипломатичній роботі. У 1927 р. повернувся до України і організував т. зв. «Ліву опозицію», за що був виключений з партії. У 1936 р. заарештований за звинуваченням у шпигунстві і засуджений на 20 років ув'язнення. Розстріляний у 1941 р.

Скоропадський Павло Петрович (1873–1945) – український державний і політичний діяч, воєначальник, гетьман України (1918 р.). Нащадок старовинного козацького роду, потомок українського гетьмана XVIII ст. І. Скоропадського. Професійний військовий, генерал царської армії, учасник російсько-японської та Першої світової війни. Улітку 1917 р. – командувач I Українського корпусу. 29 квітня 1918 р. за сприяння німецької армії здійснив державний переворот, очолив Українську державу. Усунений від влади в результаті повстання Директорії, зрікся влади на її користь 13 грудня 1918 р. та виїхав з німецькими військами. В еміграції жив у Німеччині. Загинув у квітні 1945 р. після бомбардувального нальоту союзної авіації.

Хронологія основних подій

- 1917, лютий** – демократична революція в Росії.
- 1917, 4 березня** – утворення Української Центральної Ради (УЦР).
- 1917, 5–7 квітня** – Всеукраїнський національний конгрес.
- 1917, 10 червня** – обнародування I Універсалу УЦР.
- 1917, 15 червня** – створення Генерального секретаріату УЦР.
- 1917, 3 липня** – проголошення II Універсалу УЦР.
- 1917, 25–26 жовтня** – більшовицький переворот у Петрограді, II Всеросійський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів проголошує владу рад, приймає декрети «Про мир» та «Про землю».
- 1917, 28 жовтня – 1 листопада** – спроба більшовицького повстання у Києві, перехід влади в Києві до УЦР.
- 1917, 7 листопада** – прийняття УЦР III Універсалу. Проголошення Української Народної Республіки (УНР).
- 1917, 4 грудня** – відкриття I Всеукраїнського з'їзду рад робітничих, селянських і солдатських депутатів у Києві.
- 1917, 12 грудня** – проголошення Радянської влади в Україні у Харкові.
- 1917, 9 січня** – прийняття УЦР IV Універсалу.
- Проголошення 1918, 27 січня** незалежності УНР.
- 1918, 27 січня** – укладення мирного договору між УНР та країнами Четверного союзу.
- 1918, 1 березня** – вступ німецьких військ до Києва. Повернення УЦР.

- 1918, 29 квітня** – останнє засідання Центральної Ради: ухвала Конституції УНР, вибори Президента України. Переворот генерала П. Скоропадського: розпуск УЦР, ліквідація УНР, проголошення гетьманом Української Держави П. Скоропадського.
- 1918, 5–12 липня** – I з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Створення КП(б)У як обласної організації РКП(б).
- 1918, 13 листопада** – проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).
- 1918, 14 листопада** – створення Директорії, заклик до збройної боротьби з гетьманським режимом.
- 1918, 13 грудня** – зречення П. Скоропадського, відновлення УНР
- 1919, 22 січня** – акт злуки УНР і ЗУНР.
- 1919, 11 лютого** – С. Петлюра очолив Директорію.
- 1919, 6–10 березня** – III Всеукраїнський з'їзд рад у Києві. Утворення УСРР, прийняття Конституції УСРР.
- 1919, 1 червня** – укладення військово-політичного союзу радянських республік, утворення єдиної Червоної Армії.
- 1919, 25 червня** – приєднання Галичини до Польської держави за підтримки країн Антанти.
- 1920, квітень** – Варшавський договір УНР з Польщею, початок радянсько-польської війни.
- 1920, 12 жовтня** – припинення радянсько-польської війни, укладення перемир'я.
- 1920, 14 листопада** – звільнення Криму від білогвардійських військ Врангеля.
- 1920, 28 грудня** – підписання союзного «робітничо-селянського» договору між РСФРР та УСРР.
- 1921, зима–весна** – потужний селянський рух проти політики «воєнного комунізму».

Т е м а 6

УКРАЇНА В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Л е к ц і я :

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В 1921–1939 рр.

(2 години)

План

1. Радянська держава в 1921–1924 рр.

Політична ситуація в Радянській державі після закінчення громадянської війни; міжнародне, соціально-економічне і суспільно-політичне становище України. Голод 1921–1923 рр. Впровадження нової економічної політики (неп) – причини, ключові принципи, головні результати. Створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Національно-державне будівництво в Україні. XII з'їзд РКП(б). Проголошення політики коренізації та «українізації».

2. Формування тоталітарної системи в СРСР. Сталінізм та його наслідки для України.

Характерні риси, головні причини та етапи формування тоталітаризму в Радянському Союзі. Й. Сталін. Сталінізм як радянський варіант тоталітарної системи. Боротьба з «буржуазним націоналізмом» і згортання політики «українізації». Початок масових репресій. «Великий терор» 1937–1938 рр. та його наслідки для українського суспільства.

Політика «Великого стрибка». Результати індустріалізації в Україні. Колективізація: характер, етапи, головні заходи і результати. Голод 1932–1933 рр., його наслідки для України.

3. Політичний, соціально-економічний та національно-культурний розвиток Західної України, Буковини і Закарпаття у 1921–1939 рр.

Політичне та економічне становище західноукраїнських земель, Буковини і Закарпаття в 20–30-ті рр. Посилення національного гніту і загострення політичної боротьби. Діяльність легальних політичних партій. Комуністичні організації та прорадянські настрої населення Західної України. Участь українських діячів культури і науки у суспільно-політичному житті.

Націоналістичний рух і створення Організації українських націоналістів (ОУН). Є. Коновалець. С. Бандера.

Початок революційно-визвольного руху. Проголошення автономії Підкарпатської Русі. Спроби створення незалежної держави Карпатська Україна. А. Волошин.

С е м і н а р :

ВИЗНАЧАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ В ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.

(2 години)

План

1. Економічні перетворення в СРСР на початку 1920-х рр. та їх вплив на економічне становище Радянської України.
2. Політика «українізації».
3. Причини, сутність, етапи формування та наслідки сталінізму.
4. Радянська політика індустріалізації та колективізації в Україні: головні досягнення, недоліки і прорахунки.

Методичні рекомендації

1. Під час підготовки першого питання необхідно чітко визначити причини переходу від політики «воєнного комунізму» до непу. З'ясувати особливості переходу до нової економічної політики в Україні. Визначити і проаналізувати головні ознаки непу, насамперед, упровадження продовольчого податку, денационалізацію середньої та дрібної

промисловості, дозвіл на приватну торгівлю. Висвітлити результати грошової реформи Г. Я. Сокольнікова. Слід чітко зрозуміти істинну сутність хлібозаготівельних криз, особливо кризи 1927–1928 рр. З'ясувати причини згорання непу й остаточного переходу до адміністративно-командних методів господарювання.

2. У другому питанні потрібно акцентувати увагу на причинах впровадження більшовицьким урядом політики «українізації», її головних напрямках і заходах. Прослідкувати досягнення «українізації» політичного та громадського життя республіки: в державному і партійному діловодстві, в армії, в системі освіти, у видавничій галузі, у засобах масової інформації та мистецтві. З'ясувати внесок М. О. Скрипника, О. Я. Шумського, В. П. Затонського, М. Хвильового у розповсюдження і популяризацію української мови та культури. Проаналізувати позитивні і негативні результати «українізації». Висвітлити причини та етапи політики «українізації».

3. Відповідь на третє питання доцільно розпочати з визначення термінів «тоталітарна система» і «сталінізм», характеристики їх головних ознак, причин та етапів встановлення сталінського режиму в СРСР, з'ясування специфіки тоталітарної системи в Україні. Далі необхідно висвітлити «Шахтинську справу», процес проти «Спілки Визволення України» і справу «Промпартії» – перших великих показових судових процесів в Радянській державі.

Охарактеризувати причини, головні напрямки і наслідки «Великого терору» 1937–1938 рр. Висвітлити проблему масових репресій проти української інтелігенції. Виявити наслідки масових репресій в армії напередодні Другої світової війни.

4. У четвертому питанні рекомендується всебічно проаналізувати головні напрямки проведення форсованої індустріалізації. Висвітлити зміст Першого та Другого п'ятирічних планів розвитку народного господарства. З'ясувати сутність, особливості та масштаби стаханівського руху. Проаналізувати результати індустріалізації для промисловості УРСР.

Розкрити причини, характер і головні етапи впровадження політики колективізації сільського господарства в СРСР та УРСР. Розповісти про прояви незадоволення селян сталінською політикою колективізації, її поразку на першому етапі та тимчасову відмову радянського уряду від «штурму» на селі. Висвітлити причини виникнення ідеї ліквідації куркульства як класу і масового розкуркулення. Проаналізувати причини й трагічні наслідки голоду 1932–1933 рр. для України.

Звернути увагу на ключові положення Третього п'ятирічного плану (1938–1942 рр.), посилення адміністративно-командного тиску в економіці та пріоритетні економічні заходи, спрямовані на зміцнення обороноздатності Радянського Союзу, проаналізувати перспективи економічного розвитку України, її місце і роль у передвоєнних економічних планах сталінського уряду.

Навчально-методична і наукова література

- Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 / І. Білас. – Кн.1–2. – К., 1994.
- Бойко О.* Історія України у ХХ столітті (20–90-ті роки) / О. Бойко. – Ніжин, 1994.
- Бойко О.* Історія України / О. Бойко. – К., 1999.
- Верт Н.* Террор и беспорядок. Сталинизм как система / Н. Верт. – М. : Росспэн, 2010. – 448 с.
- Веселова О.* Голодомори в Україні. 1921–1923. 1932–1933. 1946–1947. Злочини проти народу / О. Веселова, В. Марочко, О. Мовчан. – К., 2002.
- Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки. – К., 2003.
- Греченко В.* Україна в добу раннього тоталітаризму / В. Греченко, О. Ярмаш. – Х., 2001.
- Даниленко В.* Сталінізм на Україні: 20–30-ті рр. / В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький. – К., 1992.
- Історія України : курс лекцій для студентів технічних вузів. – Х., 2001.
- Калініченко В. В.* Історія України : підручник – Ч. 3 : 1917–2003 / В. В. Калініченко, І. К. Рибалка. – Х., 2004.
- Карр Э.* Русская революция от Ленина до Сталина. 1917–1929 / Э. Карр. – М. : Питер-Ворса, 1990.
- Касьянов Г.* Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-ті роки) / Г. Касьянов, В. Даниленко. – К., 1991.
- Книш З.* Становлення ОУН / З. Книш. – К., 1994.
- Конквест Р.* Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – К., 1993.
- Костюк Р.* Сталінізм в Україні: Генеза і наслідки / Р. Костюк. – К., 1995.
- Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. Кульчицький. – К., 1996.
- Кульчицький С.* УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С. Кульчицький. – К., 1995.
- Кульчицький С.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С. Кульчицький. – К., 1999.
- Кульчицький С.* Ціна «великого перелому» / С. Кульчицький. – К., 1991.
- Медведев Р.* О Сталине и сталинизме / Р. Медведев. – Кн. 1. – М., 1990.
- Новиков М.* Исторический опыт непа: Идеи и реальность / М. Новиков. – М., 1997.
- Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст. (Історичні нариси) / відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 2002. – 952 с.
- Пристайко В.* Михайло Грушевський і ГПУ– НКВД: Трагічне десятиліття. 1924–1934 / В. Пристайко, Ю. Шаповал. – К., 1996.
- Роговин В.* Сталинский неонэп / В.Роговин. – М., 1995.
- Роговин В.* 1937 / В.Роговин. – М., 1996.

Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. 20–50-ті роки ХХ ст. / О. С. Рубльов, Ю. А. Чеченко – К., 1994.

Савченко Н. П. Історія України: модульний курс : навч. посіб. / Н. П. Савченко, М. К. Подольський. – К. : ІНКОС, 2006.

Сталинизм в советской провинции / сост. Юнге М, Боневич Б., Биннер Р. – М. : Росспэн; Германский исторический институт в Москве, 2009. — 927 с.

Субтельний О. Україна: Історія / О. Субтельний. – К., 1993.

Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – Х., 1997.

30-е годы: взгляд из сегодня. – М., 1990.

1939 год. Уроки истории. – М., 1990.

Хлевнюк О. В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество / О. В. Хлевнюк. – М., 1992.

Чоповський В. Українська інтелігенція в національно-визвольному русі на Західній Україні / В. Чоповський. – Львів, 1993.

Шаповал Ю. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні / Ю. Шаповал. – К., 1994.

Контрольні питання і завдання для самостійної роботи

1. Назвіть причини відмови радянського уряду від політики «воєнного комунізму» і переходу до непу.

2. Зробіть порівняльну характеристику головних принципів політики «воєнного комунізму» та нової економічної політики (неп).

3. Чому було згорнуто нову економічну політику?

4. У чому полягає сутність політики українізації?

5. Виявіть причини встановлення тоталітарного режиму в СРСР.

6. Охарактеризуйте позитивні та негативні результати індустріалізації в Україні.

7. Проаналізуйте причини та наслідки «ліквідації куркульства як класу».

8. Які наслідки мали масові репресії в Радянській Армії?

9. До яких результатів призвів революційно-визвольний рух 20–30-х рр. на Західній Україні?

10. У чому сутність, методи впровадження і головні прорахунки політики радянської Західної України?

11. Проаналізуйте місце і роль «українського питання» в політичних планах європейських держав напередодні Другої світової війни.

Проблемні питання

1. З якою метою була згорнута нова економічна політика? Чи можливим було її продовження за часів сталінізму?

2. Чи можливо було запобігти встановленню «культу особи» Сталіна? Дайте аргументовану відповідь.

3. Чи можна стверджувати, що політика українізації зазнала абсолютної поразки? Відповідь аргументуйте.

4. Чи можна встановити причинно-наслідковий зв'язок між радянською політикою колективізації та голодомором 1932-1933 рр. в Україні?

Теми доповідей та повідомлень

1. Створення Союзу Радянських Соціалістичних республік.
2. Україна у складі СРСР: автономна республіка або колонія?
3. Голод 1921–1923 рр. в Україні.
4. Політична боротьба в роки непу.
5. Розвиток кооперативного руху в Україні у 1920-ті рр.
6. Г. Я. Сокольніков і грошова реформа 1922–1924 рр.
7. Політичний портрет Й. Сталіна.
8. Досягнення й невдачі політики українізації.
9. Микола Скрипник: людина і політик.
10. Перша столиця: Харків у 1919–1934 рр.
11. Стаханівський рух: правда і вигадка.
12. Колективізація в Україні.
13. Голодомор 1932–1933 рр.
14. Конституція СРСР 1936 р. і Конституція УРСР 1937 р.: розходження між словом і ділом.
15. «Великий терор» 1937–1938 рр. в Україні.
16. Розвиток української культури в 1930-ті рр.
17. Українська історична наука в епоху сталінізму.
18. Інтелігенція України в умовах тоталітарного режиму.
19. Організація українських націоналістів.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Автономія – частина держави, яка має самоуправління; право населення певної територіальної одиниці (республіки, області, округу) на самостійне здійснення державної влади.

Індустріалізація – процес розвитку та впровадження великої машинної техніки у народне господарство. У СРСР – курс уряду на створення в державі міцного промислового комплексу, переважно важкої та оборонної промисловості.

Колективізація – політика радянського уряду, що була спрямована на ліквідацію приватних і створення колективних селянських господарств (колгоспів і радгоспів).

Культ особи – єдиновладдя тоталітарного типу, сліпе поклоніння вождю, постать якого ототожнюється з «божеством», віра в його абсолютну правоту й безгрішність.

Націоналізм – ідеологія та політика, яка полягає у твердженні про національну унікальність і національну переважність; у деяких сучасних європейських країнах (наприклад, у Франції) поняття «націоналізм» вважається ідентичним поняттю «патріотизм».

Репресії – каральні заходи проти населення, безпідставні переслідування громадян аж до фізичного знищення.

Суверенітет – повна незалежність держави від інших держав у його внутрішніх справах і зовнішніх відносинах.

Тоталітаризм – політичний режим, для якого характерні підпорядкування всього суспільства єдиній ідеології, однопартійна система й зосередження влади в руках однієї партії, яка здійснює контроль над усіма сферами життя держави й суспільства, єдиновладдя і культ особи вождя, репресивний характер управління державою, всеосяжний централізм.

Централізація – зосередження керівництва (управління) в єдиному центрі; зосередження більшої частини державних функцій у віданні центральних установ.

БІОГРАФІЧНІ ДОВІДКИ

Бандера Степан Андрійович (1909–1959) – політичний і воєнний діяч Західної України, член і головний провідник Української Військової Організації (УВО) та Організації українських націоналістів (ОУН). Активний прибічник ідей українського націоналізму та незалежності України.

Берія Лаврентій Павлович (1899–1953) – радянський партійний та державний діяч, одна з найвпливовіших фігур сталінського оточення. З грудня 1938 р. по липень 1953 р. очолював Народний Комісаріат внутрішніх справ (НКВС) – головний репресивний апарат Радянського Союзу. Як нарком внутрішніх справ безпосередньо керував масовими репресіями, здобувши славу «великого майстра фальсифікацій». За скоєні під час сталінського правління злочини був заарештований 26 червня 1953 р. за наказом М. С. Хрущова. Розстріляний 25 грудня 1953 р.

Волошин Августин (1874–1945) – політичний і культурний діяч Закарпатської України. З 26 жовтня 1938 р. – прем'єр-міністр автономного уряду Підкарпатської Русі. 15 березня 1939 р. обраний президентом Карпатської України. У травні 1945 р. заарештований радянськими спецслужбами. Помер у Бутирській тюрмі в Москві.

Єжов Микола Іванович (1895–1940) – генеральний комісар державної безпеки, народний комісар внутрішніх справ СРСР 1936–1938 рр. Ім'я М. Єжова пов'язане з явищем так званої «єжовщини» – періодом в історії Радянського Союзу, коли репресії набули різкого посилення й досягли максимуму своєї інтенсивності. Репресований як «ворог народу» і розстріляний 4 лютого 1940 р.

Каганович Лазар Мойсейович (1893–1991) – радянський партійний та державний діяч. У 1925–1928 рр. – перший секретар ЦК КП(б) України. Проводив активну діяльність по згортанню політики українізації та переслідуванню її прибічників. З його ім'ям також пов'язано проведення колективізації сільського господарства та початок знищення заможного селянства в Україні. 1957 р., в період хрущовської «відлиги», був позбавлений всіх посад і в грудні 1961 р. виключений з Комуністичної партії.

Кіров Сергій Миронович (1886–1934) – радянський партійний та державний діяч, секретар ЦК і Ленінградського обласного комітету ВКП(б).

1 грудня 1934 р. вбитий за таємним наказом Й. Сталіна. Загибель С. Кірова було використано як привід до початку масових репресій в СРСР.

Коновалець Євген (1891–1938) – український військовий і політичний діяч. Полковник Армії УНР. 1929 р. ініціював створення Організації українських націоналістів (ОУН). З 1922 р. жив у еміграції. Вбитий у Роттердамі (Голландія) агентом НКВС.

Мельник Андрій (1890–1964) – діяч українського національно-визвольного руху, один з засновників ОУН, яку очолив після смерті Є. Коновальця. Після розколу організації став на чолі її поміркованого крила – ОУН (М). Автор ідеї заснування Українського світового конгресу і Всесвітнього союзу українців. Помер в еміграції.

Молотов (Скрябін) В'ячеслав Михайлович (1890–1986) – радянський партійний та державний діяч. Входив у найближче політичне оточення Й. Сталіна, один з найбільш активних організаторів масових репресій 1930-х – початку 50-х рр. З 1919 р. по 1921 р. знаходився на партійній роботі в Україні, був секретарем губернського партійного комітету на Донбасі, секретарем ЦК КП(б)У. У 1939–1949 рр. і 1953–1956 рр. – народний комісар, міністр іноземних справ СРСР.

Скрипник Микола Олексійович (1872–1933) – український радянський партійний та державний діяч; займав посади народного комісара внутрішніх справ УСРР і народного комісара юстиції УСРР. У 1927–1933 рр. – народний комісар освіти УСРР. Різко критикувався сталінським урядом за прихильність до «українського буржуазного націоналізму». 7 липня 1933 р. покінчив життя самогубством.

Сокольніков Григорій Якович (1888–1939) – видатний економіст, перший народний комісар фінансів Радянської держави, автор відомої грошової реформи 1922–1924 рр., завдяки якій удалося подолати важку фінансову розруху й створити в СРСР конвертуєму грошову одиницю. Незаконно репресований і 21 квітня 1939 р. вбитий у Верхньо-Уральському слідчому ізоляторі. Реабілітований посмертно.

Сталін (Джугашвілі) Йосип Віссаріонович (1879–1953) – радянський партійний та державний діяч, Генералісимус Радянського Союзу, диктатор. У 1917–1923 рр. – народний комісар зі справ національностей РСФСР. 1920 р. під час громадянської війни очолював роботу з організації оборони півдня України від наступу барона Врангеля. З 1924 р. по 1953 р. – голова радянського уряду (Генеральний секретар ЦК партії, голова Ради Народних Комісарів СРСР).

Стаханов Олексій Григорович (1905–1977) – шахтар Донбасу, робітник-новатор, Герой Соціалістичної Праці, засновник так званого «стаханівського руху» – масового руху радянських робітників і колгоспників, спрямованого на підвищення продуктивності праці. За офіційною версією, в ніч з 30 на 31 серпня 1935 р. на шахті „Центральна-Ірміно” застосував нові методи вуглевидобутку і поставив трудовий рекорд, вирубавши за зміну (5 годин 45 хвилин) 102 тонни вугілля (при нормі 7 тонн).

Хвильовий (Фітільов) Микола (1893–1933) – видатний український письменник і публіцист. У 1925 р. організував та очолив літературну організацію ВАПЛІТЕ (Вільна академія пролетарської літератури). Прибічник ідеї посилення орієнтації української літератури переважно на європейську, а не лише на російсько-радянську культуру. 13 травня 1933 р. під тиском звинувачень в антирадянській, націоналістичній діяльності покінчив життя самогубством.

Шумський Олександр Якович (1890–1946) – український радянський партійний і державний діяч. Протягом 1924–1927 рр. – народний комісар освіти УСРР. Незаконно репресований. Загинув у виправно-трудоному таборі м. Саратов. Реабілітований посмертно.

Хронологічна таблиця

8–16 березня 1921 р.	– X з'їзд РКП (б) і початок переходу до нової економічної політики (неп).
Осінь 1921–1923 рр.	– голод на Півдні України.
Квітень 1922 р.	– призначення Й. В. Сталіна на посаду Генерального секретаря ЦК ВКП(б).
30 грудня 1922 р.	– прийняття Декларації про утворення СРСР.
17–21 квітня 1923 рр.	– XII з'їзд РКП (б) й проголошення політики коренізації в радянських республіках (в УСРР – українізації).
21 січня 1924 р.	– смерть В. І. Леніна.
31 січня 1924 р.	– прийняття першої радянської Конституції на II з'їзді Рад СРСР.
Березень 1924 р.	– повернення М. С. Грушевського з еміграції.
18–31 грудня 1925 р.	– XIV з'їзд РКП(б). Проголошення курсу на індустріалізацію. перейменування РКП(б) у ВКП(б).
1927–1929 рр.	– хлібозаготівельні кризи в СРСР.
18 травня–5 червня 1928 р.	– перший політично-судовий процес «Шахтинська справа» у Москві.
1928/29 – 1932/33 рр.	– перший п'ятирічний план розвитку народного господарства.
1929 р.	– остаточне згорання непу і перехід до форсованої індустріалізації та колективізації.
10–17 листопада 1929 р.	– проголошення курсу на суцільну колективізацію; початок масового «розкуркулювання».
28 січня – 3 лютого 1929 р.	– перший Конгрес українських націоналістів у Відні та створення Організації українських націоналістів (ОУН).
1930 р.	– судовий процес над «Промисловою партією» («Промпартією») в СРСР.
1932–1933 рр.	– голодомор в Україні.
13 травня 1933 р.	– самогубство видатного українського письменника

- М. Хвильового.
- 7 липня 1933 р.* – самогубство народного комісара освіти УСРР М. Скрипника.
- 1933-1937 рр.* – друга п'ятирічка.
- 18-23 січня 1934 р.* – перенесення столиці радянської України з Харкова до Києва.
- 18 серпня 1934 р.* – прийняття СРСР до Ліги Націй.
- 24 листопада 1934 р.* – смерть М. С. Грушевського у Кисловодську.
- 1 грудня 1934 р.* – вбивство С. М. Кірова.
- 5 грудня 1936 р.* – прийняття «сталінської» Конституції.
- 25-30 січня 1937 р.* – прийняття нової Конституції УРСР.
- 1937-1938 рр.* – період найбільшого розмаху сталінських репресії в СРСР.
- 23 серпня 1939 р.* – підписання радянсько-німецького пакту про ненапад (пакту Молотова – Ріббентропа) і таємного протоколу про розподіл сфер впливу між СРСР і фашистською Німеччиною.
- 1 вересня 1939 р.* – напад німецьких військ на Польщу й початок Другої світової війни.
- 17 вересня 1939 р.* – початок походу Червоної Армії в Західну Україну.
- 28 вересня 1939 р.* – підписання німецько-радянсько договору про дружбу та кордон.
- 1 листопада 1939 р.* – схвалення Верховною Радою СРСР закону про прийняття Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з Українською РСР.

Т е м а 7

УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945 рр.)

С е м і н а р :

УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ТА ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙН (1939–1945 рр.)

(2 години)

П л а н

1. Причини й характер Другої світової війни. «Українське питання» в міжнародній політиці напередодні та на початку війни. Возз'єднання західноукраїнських земель у складі УРСР.
2. Початок Великої Вітчизняної війни. Оборонні бої на території України в 1941–1942 рр. Причини поразок радянських військ.
3. Окупаційний режим. Розгортання антифашистського руху опору в Україні.
4. Визволення України від німецької окупації. Внесок українського народу в розгром нацистської Німеччини та її союзників. Наслідки й уроки Другої світової війни для України.

Методичні рекомендації

1. При підготовці першого питання слід зупинитись на причинах і характері Другої світової війни, з'ясувати, чому не вдалось перешкодити здійсненню гітлерівською Німеччиною загарбницьких планів. З'ясувати, яке місце в міжнародній політиці займало українське питання в його вузькому і широкому розумінні. Усвідомити, які держави й чому були зацікавлені у його вирішенні. Чому саме Німеччина стала ініціатором його розв'язання. Стисло охарактеризуйте події в Закарпатті, пов'язані з утворенням Карпатської України та її подальшою долею. Необхідно звернути увагу на німецько-радянські відносини кінця 1930-х рр. Дати оцінку пакту Молотова – Ріббентропа та таємного протоколу до нього. Яке місце в пакті відводилось західноукраїнським землям. Дати характеристику процесу входження західноукраїнських земель до складу УРСР і СРСР, з'ясувати сутність «радянзації», її значення. Прокоментувати оцінки цієї події в історичній літературі.

2. При підготовці другого питання необхідно з'ясувати причини нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз, проаналізувати співвідношення військових сил СРСР і Німеччини та становище на радянсько-німецькому кордоні напередодні війни. Подумайте, чому український напрямок у війні став для Німеччини одним з головних. Дати загальну характеристику бойових дій на Південно-Західному та Південному фронтах. Наведіть приклади героїзму радянських воїнів. Проаналізуйте сутність і причини прорахунків військово-політичного керівництва СРСР. З'ясуйте, яке місце займала Україна у військових планах фашистів.

3. В Україні німці встановили жорстокий окупаційний режим, основною метою якого було знищення опору місцевого населення. Які плани виношувала нацистська верхівка у чому полягала сутність окупаційного режиму? Охарактеризуйте радянський підпільний і партизанський рух на окупованій території, місце і роль формувань ОУН-УПА, що стали складовою частиною руху опору, їх мету і тактику боротьби. Прокоментуйте оцінки, що є в історичній літературі стосовно діяльності ОУН-УПА.

4. При підготовці четвертого питання слід дати загальну характеристику бойових дій за визволення України в 1943 році. Розкрийте значення битви за Дніпро і звільнення Києва. Назвіть найважливіші наступальні операції Радянської Армії на території України в 1944 р. З'ясуйте, коли відбулось остаточне звільнення України від фашистських загарбників, уясніть причини перемоги радянського народу у війні, її історичне значення, внесок українського народу в розгром фашизму. Які уроки мало винести людство з цієї війни?

Навчально-методична і наукова література

Білоцерківський В. Я. Історія України : навч. посіб. / В. Я. Білоцерковський. – Х. : Освіта. Виховання, Спорт, 2009. – С.436–467.

Бугай М. Депортація кримських татар у 1944 р. / М. Бугай // Укр. іст. журн. – 1992. – № 1. – С. 29–44.

Вегеш М. Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському історичному контексті / М. Вегеш. – Т. 1, 2. – Ужгород, 1997.

Гланту Д. Прелюдія Курської битви: стратегічні операції радянський військ (лютий-березень 1943 р.) / Д. Гланту. – Укр. іст. журн. – 1998. – № 4.

Гордієнко В. Німецько-фашистський режим і православні конфесії в Україні / В. Гордієнко // Укр. іст. журн. – 1998. – № 3.

Гриневич В. Утворення Наркомату оборони УРСР в 1944 р. з історії однієї політичної гри / В. Гриневич // Укр. іст. журн. – 1991. – № 5. – С. 29–37.

Деревянкин Т. Великая Отечественная война: цена Победы / Т. Деревянкин // Экономика Украины. – 2000. – № 5. – С. 52–58.

Історія державності України : експериментальний підручник. – Х.: Одісей, 2004. – С. 504–513.

Історія України : навч.-метод. посібник для сем. занять / за ред. В. М. Литвина. – К. : Знання, 2006. – С. 401–421.

Ковалюк В. Культурологічний та духовний аспекти радянизації Західної України (вересень 1939 – червень 1941 р.) / В. Ковалюк // Укр. іст. журн. – 1993. – № 2–3. – С. 3–16.

Коваль М. Україна 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М. Коваль. – К., 1995.

Коваль М. Доля української культури за «нового порядку» (1941–1944 рр.) / М. Коваль // Укр. іст. журн. – 1993. – № 11–12. – С. 15–37.

Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. – Париж ; Нью-Йорк ; Львів, 1993.

Лисяк-Рудницький І. Український визвольний рух під час другої світової війни : Історичні есе / І. Лисяк-Рудницький. – К., 1994. – Т. 2. – С. 249–258.

Мартусь В. Приєднання Закарпатської України до Радянської України. 1944–1945 / В. Мартусь. – К., 1992.

Маслов О. Втрати радянського генералітету в боях 1941–1944 рр. в Україні / О. Маслов // Укр. іст. журн. – 1993. – № 1. – С. 57–71.

Муковський І. Т. Звитяги і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни / І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко. – К., 1997.

Нартов В. В. Історія України з давніх давен до сьогодення / В. В. Нартов. – Х. : Книжковий клуб, 2006. – С. 261–280.

Рекотов П. Органи управління на окупованій території / П. Рекотов // Укр. іст. журн. – 1998. – № 3.

Світлична В. В. Історія України / В. В. Світлична. – К. : Каравела, 2005. – С. 251–264.

Сергійчук В. І. ОУН–УПА в роки війни / В. І. Сергійчук. – К., 1996.

Сергійчук В. І. Правда про «золотий вересень» 1939-го / В. І. Сергійчук. – К., 1999.

Трофимович В. Україна в роки Другої світової війни (1939–1945) / В. Трофимович. – Львів, 1995.

Трубайчук А. Друга світова війна / А. Трубайчук. – К., 1995.

Першина Т. Фашистський геноцид на Україні 1941–1944 / Т. Першина. – К., 1985.

Руденко Н. М. Армія фашистського агресора від перемог до поразок 1941–1945 (морально-психологічний аспект) / Н. М. Руденко, А. В. Русак. – К., 1996.

Українська дивізія «Галичина». – К. : Торонто, 1991.

Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945). – К., 1975. – Т. 1–3.

Якушевський А. Радянсько-німецький договір 1939 р. / А. Якушевський // Укр. іст. журн. – 1990. – № 8, 9.

Питання для самостійного вивчення

1. Проголошення у Львові Української держави та переслідування українських націоналістів фашистською владою.
2. Поразка нацистів та їх союзників у Другій світовій війні.
3. Значення Сталінградської та Курської битв у визволенні України від німецько-фашистських загарбників.
4. Внесок представників творчої інтелігенції у перемогу над нацистською Німеччиною та її союзниками.
5. Харківські політехніки у роки Великої Вітчизняної війни.

Контрольні питання і завдання для самостійної роботи

Тести для самоконтролю

1. Підписання пакту про ненапад між СРСР та Німеччиною можна пояснити насамперед:

- а) прагненням Сталіна відтягнути початок війни та використати час для підсилення обороноздатності країни;
- б) надією Сталіна на те, що воєнні дії обмежаться Європою і СРСР взагалі вдасться уникнути війни;
- в) бажанням Сталіна розширити територію СРСР за рахунок земель Західної України, Західної Білорусії та Прибалтики і створити плацдарм для «Визвольного походу» в Європу;
- г) ваш варіант відповіді.

2. Ви оцінюєте пакт про ненапад 1939 року як:

- а) перемогу радянської дипломатії, яка дала можливість на якийсь час зберегти мир і краще підготуватись до майбутньої війни;
- б) ганебний акт, який фактично розв'язав руки Гітлеру для початку Другої світової війни;
- в) угоду двох диктаторів з метою розширити кордони своїх країн посилити свій вплив у Європі;
- г) ваш варіант відповіді.

3. Таємні протоколи про розмежування сфер інтересів СРСР та Німеччини мали для України:

- а) позитивне значення, бо сприяли процесу реального возз'єднання українських земель у межах однієї держави;
- б) негативні наслідки, бо західноукраїнські землі потрапили під владу тоталітарного сталінського режиму;
- в) ваш варіант відповіді.

4. Від пакту про ненапад виграли:

- а) СРСР;
- б) Німеччина;
- в) ваш варіант відповіді.

5. Коли і де в умовах війни було проголошено самостійну українську державу:

- а) у Києві 3 лютого 1942 року;
- б) у Львові 30 червня 1941 року;
- в) в Одесі 4 жовтня 1941 року.

6. Основними причинами трагічних поразок радянських військ на початковому етапі війни були:

- а) значна перевага ворога в живій силі та техніці;
- б) несподіваність нападу Німеччини та її союзників на Радянський Союз;
- в) некомпетентність воєнно-стратегічного керівництва та підготовка не до оборонної, а до наступальної війни;
- г) ваш варіант відповіді.

7. Тяжкі оборонні операції на початку війни:

- а) підірвали моральний дух командирів і воїнів;
- б) затримали ворога і зірвали німецький план блискавичної війни проти СРСР;
- в) призвели до втрати значної кількості техніки, загибелі та полону сотень тисяч червоноармійців;
- г) стали важливим, хоч і важким уроком для радянського командування, яке на власних помилках вчилось воювати і готувати війська до докорінного перелому в ході війни;
- д) ваш варіант відповіді.

8. На тимчасово окупованих українських землях німці встановили новий порядок, який передбачав:

- а) звільнення українського народу від сталінського тоталітарного режиму і відбудову української держави, як того бажали лідери ОУН;
- б) нещадну експлуатацію та геноцид українського населення;
- в) ваш варіант відповіді.

9. Новий порядок нацистів:

- а) залякав українців і змусив їх змиритися з німецькою окупацією;
- б) привів до всенародної боротьби проти німецько-фашистських загарбників;

в) ваш варіант відповіді.

10. Необхідні умови для звільнення українських земель від фашистських загарбників були створені:

- а) відкриттям другого фронту в Європі;
- б) перемогами Червоної армії під Сталінградом та Курськом;
- в) сильними морозами і поганими дорогами, які заважали загарбникам здійснювати свої плани;
- г) спільними зусиллями радянських людей на фронті і в тилу;
- д) ваш варіант відповіді.

11. У ході якої стратегічної операції почалося широкомасштабне визволення України:

- а) Московської;
- б) Сталінградської;
- в) Курської.

Проблемні питання

1. Чи була в СРСР альтернатива пакту про ненапад? Якщо була, то яка?
2. У чому полягають головні причини поразок радянських військ у 1941–1942 рр.?
3. Чи можна було уникнути поразки радянських військ на початку війни? Що могло б змінити перебіг подій на користь Червоної Армії?
4. Які наслідки для України мав рух Опору? Чому він не був консолідованим? Чи можна було запобігти братовбивчій війні між українцями?
5. Порівняйте геополітичне становище України після закінчення Першої та Другої світових воєн.
6. Якими були наслідки Другої світової війни для України?
7. Як оцінюються в історичній літературі комуністичний та націоналістичний рухи Опору?

Заповніть таблиці:

Плани Європейських держав щодо України напередодні та в роки Другої світової війни

СРСР (комуністична Росія)	Нацистська Німеччина	Угорщина	Румунія	Польща (емігрантський уряд у Лондоні та прорадянський «Люблінський уряд»)

Політика «радянзації» західноукраїнських земель (1939–1941)

Політичний режим	Економічна політика	Аграрні перетворення	Соціальна сфера	Освіта, наука,	Репресивні заходи
---------------------	------------------------	-------------------------	--------------------	-------------------	----------------------

				релігія	

Здійснення нацистського плану «ОСТ» в Україні

Мета	Основні напрями реалізації	Результати

Антифашистський рух Опору в Україні

Назва руху	Мета руху	Методи боротьби	Оцінка діяльності
Український націоналістичний рух (ОУН та УПА)			
Радянський партизанський рух			
Польська Армія Крайова та Гвардія Людова			

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Агресія – будь-яке незаконне застосування збройних сил однієї держави проти суверенітету, територіальної недоторканості або політичної незалежності іншої держави або народу.

Антигітлерівська коаліція – союз держав і народів, що боролися в роки Другої світової війни проти агресивного блоку Німеччини, Італії, Японії та їхніх сателітів. Ядро коаліції – СРСР, США, Великобританія.

Геноцид – масове знищення народів України, особливо єврейського народу.

Гетто – частина міста, що виділялась у середні віки в країнах Західної і Центральної Європи для ізольованого проживання євреїв. У роки Другої світової війни гетто були створені нацистами в деяких містах Східної Європи (у тому числі і в Україні) і перетворені в табори знищення євреїв. Термін «гетто» інколи використовується для визначення району міста, де живуть дискриміновані національні меншини.

Депортація – примусове виселення (в судовому або адміністративному порядку) особи чи народу з місця постійного проживання і поселення його на новому місці з обмеженою свободою пересування.

Мюнхенська Угода 1938 р. – договір, підписаний у Мюнхені 29–30 вересня 1938 року прем'єр-міністром Великої Британії Н.Чемберленом, прем'єр-міністром Франції Е.Деладьє, фашистськими диктаторами Гітлером та Муссоліні (Італія). Угода передбачала відторгнення від Чехословаччини і

передачу Німеччині Судетської області, а також задоволення територіальних вимог до Чехословаччини з боку Угорщини та Польщі.

Нацизм – одна з назв німецького фашизму.

Остарбайтери – українці, вивезені на примусові роботи до Німеччини.

План «Барбаросса» – німецький план блискавичної війни проти СРСР з метою знищення Червоної Армії протягом 2–2,5 місяців.

План «Ост» – німецький план виселення з України мільйонів людей і заселення її німецькими колоністами та їх союзниками.

Радянізація – здійснення перетворень на західно-українських землях відповідно до радянського зразка.

Партизанський рух – вид збройної, часто диверсійної боротьби мас за свободу і незалежність своєї батьківщини (або за соціальні перетворення), яка відбувалася на території, зайнятій ворогом.

Репарації – у міжнародному праві різновид матеріальної міжнародно-правової відповідальності, який полягає у відшкодуванні державою-агресором нанесених нею збитків іншій державі у грошовій або іншій формі.

Репатріація – повернення на батьківщину військовополонених і цивільних осіб, які опинилися за її межами в результаті війни (або емігрантів).

«Рейкова війна» – форма боротьби партизанів проти фашистів у 1943–1944 рр.

Українська повстанська армія (УПА) – збройно-політична формація, що діяла в Україні в 1942–1952 роках і вела боротьбу проти тоталітарних режимів – фашистського та комуністичного.

Фашизм – відверто терористична диктатура, що ґрунтувалась на принципах шовінізму-расизму.

Голокост – загибель значної частини єврейського населення Європи від рук німецьких нацистів на захоплених фашистами територіях у 1933–1945 роках.

БІОГРАФІЧНІ ДОВІДКИ

Бандера Степан Андрійович (1909–1959) – український політичний діяч, один із лідерів українського національного руху 30–50-х років. З 1929 року – член Організації українських націоналістів. З 1941 року – Голова Революційного Проводу ОУН. Керував боротьбою українського національного підпілля проти Радянської влади. Відстоював ідею відновлення української державності. Загинув у Мюнхені від руки агента радянських спецслужб.

Бурмистенко Михайло Олексійович (1902–1941) – політичний та державний діяч. З січня 1938 року – другий секретар ЦК КП(б)У. Із серпня 1941 – член Військової ради Південно-Західного фронту. Загинув у бою 3 вересня на Полтавщині.

Ватутін Микола Федорович (1901–1944) – радянський воєначальник, генерал армії. Герой Радянського Союзу (посмертно). У роки Великої Вітчизняної війни – начальник штабу Північно-Західного фронту, заступник

начальника Генштабу, з 1942 року командував військами Воронежського, Південно-Західного та 1-го Українського фронтів. Брав участь у звільненні Лівобережної та Правобережної України. Помер від важкого поранення, якого зазнав у сутиці з українськими націоналістами. Похований у Києві.

Жуков Георгій Костянтинович (1896–1974) – Маршал Радянського Союзу, чотири рази Герой Радянського Союзу. У січні-липні 1941 – начальник Генштабу, заступник наркома оборони СРСР. З червня 1941 року – член Ставки, з серпня 1942 – заступник Верховного Головнокомандуючого. За дорученням Ставки Верховного Головнокомандування координував дії фронтів під час Сталінградської битви. У 1944–1945 роках – командував військами 1-го Українського та 1-го Білоруського фронтів. Від імені Верховного Головнокомандування 8 травня 1945 року прийняв капітуляцію нацистської Німеччини.

Курнонос Михайло Петрович (1892–1941) – радянський воєначальник, генерал-полковник. Герой Радянського Союзу. На початку Великої Вітчизняної війни командував військами Південно-Західного фронту. Загинув у бою.

Ковпак Сидір Артемович (1887–1967) – державний та громадський діяч, двічі Герой Радянського Союзу, генерал-майор. У роки війни – один із перших організаторів партизанського руху в Україні. Командир Сумського партизанського з'єднання. У 1941–1945 роках здійснив п'ять рейдів по фашистських тилах, подолавши понад 10 тис. км. Автор книги «Від Путивля до Карпат».

Кожедуб Іван Микитович (1920–1991) – маршал авіації, тричі Герой Радянського Союзу. У роки війни воював у винищувальній авіації, командував ескадрилею, був заступником командира полку. Взяв участь у 120 повітряних боях, збив 62 німецькі літаки.

Конєв Іван Степанович (1897–1973) – Маршал Радянського Союзу, двічі Герой Радянського Союзу. Під час війни командував армією, військами Західного, Калінінського, Північно-Західного, Степового, 2-го та 1-го Українського фронтів. Брав участь у звільненні України.

Рибалко Павло Семенович (1894–1948) – радянський воєначальник, маршал бронетанкових військ, двічі Герой Радянського Союзу. З травня 1943 року – командуючий 3-ю гвардійською танковою армією. Війська під командуванням Рибалко брали участь у Курській битві, Київській наступальній операції, Житомирсько-Бердичевській, Львівсько-Сандомирській, Берлінській та Празькій операціях.

Руднєв Семен Васильович (1899–1943) – один із організаторів і керівників партизанського руху в Україні, генерал-майор, Герой Радянського Союзу. Командир партизанського загону в Сумській області, потім – комісар з'єднання С.А.Ковпака. Загинув у бою. За деякими даними, був убитий агентом НКВС за спробу вести переговори з УПА щодо спільної боротьби з фашистами.

Стецько Ярослав (1912–1986) – український політичний і державний діяч. З 1932 року – активний член ОУН, редактор ряду націоналістичних

видань. З 1939 року – член Проводу українських націоналістів (ПУН). Під час внутрішньої кризи в ОУН підтримував політичну лінію С. Бандери. У 1941 році брав участь у формуванні похідних груп ОУН з метою організації українського самоврядування на окупованих фашистами українських землях. 30 червня 1941 року за дорученням ОУН проголосив у Львові Акт відновлення самостійності України і очолив український уряд – Українське Державне Правління. За відмову анулювати згаданий акт був заарештований німцями і кинутий до фашистського табору. У 1945 році був обраний членом Бюро Проводу ОУН. У 1946–1986 роках очолював Антибільшовицький блок народів. У 1967 році став організатором і співкерівником Світової антикомуністичної ліги. У 1968–1986 роках – Голова Проводу ОУН(Р). Помер у Мюнхені.

Строкач Тимофій Амвросійович. (1903–1963) – начальник Українського штабу партизанського руху (1942–1945), генерал-лейтенант. Після війни – заступник наркома НКВС УРСР (1945–1946), міністр внутрішніх справ УРСР (1946–1956), начальник Головного управління прикордонних військ, заступник міністра МВС УРСР.

Тимошенко Семен Костянтинович (1895–1970) – Маршал Радянського Союзу, двічі Герой Радянського Союзу. У вересні 1939 року очолив Український фронт, який вступив на територію Західної України. У 1940–1941 роках – нарком оборони СРСР. Під час війни у 1941–1942 роках – Головнокомандувач Західного і Південно-Західного напрямків командував військами Західного, Південно-Західного, Сталінградського і Північно-Західного фронтів. Після війни командував військами ряду округів.

Шухевич Роман (Тарас Чуприна) (1907–1950) – український політичний і громадський діяч. Головнокомандувач Української повстанської армії (1943–1950). З 1929 року – член Організації українських націоналістів. У 1938 році – один з організаторів штабу Карпатської Січі – збройних сил Карпатської України. Належав до бандерівської фракції ОУН. У 1941 році командував бойовим підрозділом «Дружинники українських націоналістів» (Нахтігаль). З липня 1944 р. – голова Генерального Секретаріату і генеральний секретар військових справ Головної Української визвольної ради. Загинув у бою з радянськими військами під Львовом 5 березня 1950 року.

Хронологія основних подій

1939, 23 серпня – підписання пакту про ненапад між СРСР та Німеччиною (пакт Ріббентропа – Молотова).

1939, 1 вересня – напад гітлерівської Німеччини на Польщу. Початок Другої світової війни.

1939, 17 вересня – вступ Червоної Армії в Західну Україну, початок її радянізації.

1939, 28 вересня – підписання між СРСР та Німеччиною договору про дружбу і недоторканність кордонів.

1939, 26- – прийняття Народними зборами Західної України

- 27 жовтня** – декларації про входження до складу СРСР.
- 1939, 2 листопада** – прийняття закону СРСР про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з УРСР.
- 1940, 25–30 червня** – зайняття Червоною Армією Бессарабії та Північної Буковини.
- 1941, 22 червня** – напад фашистської Німеччини на СРСР, початок Великої Вітчизняної війни.
- 1941, 30 червня** – проголошення Української держави у Львові.
- 1941, 7 липня** – Київська оборонна операція військ Південно-Західного фронту.
- 26 вересня** – героїчна оборона Одеси.
- 1941, 5 серпня – 16 жовтня** – героїчна оборона Одеси.
- 1941, 28–30 вересня** – початок розстрілів радянських громадян фашистськими окупантами у Бабиному яру.
- 1941, 30 жовтня** – початок героїчної оборони Севастополя.
- 1942, 30 червня** – створення Українського штабу партизанського руху.
- 1942, 22 липня** – повна окупація гітлерівцями території України.
- 1942, жовтень** – початок утворення Української повстанської армії.
- 1942, 16 грудня** – визволення с. Півнівки Луганської області – першого населеного пункту України.
- 1943, літо-осінь** – рейди партизанських з'єднань під командуванням О. Федорова і С. Ковпака по тилах ворога.
- 1943, 23 серпня** – закінчення Курської битви, визволення Харкова військами Степового фронту.
- 1943, 6 листопада** – визволення Києва військами 1-го Українського фронту.
- 1944, 18–22 липня** – бій під Бродами. Розгром військами Червоної армії дивізії СС Галичина.
- 1944, 28 жовтня** – зайняття військами Червоної Армії Закарпаття, завершення визволення України.
- 1944, 26 листопада** – рішення I з'їзду народних депутатів Закарпатської України про возз'єднання з УРСР.
- 1945, 26 квітня** – входження УРСР до ООН на правах члена-засновника.
- 1945, 8 травня** – капітуляція фашистської Німеччини.
- 1945, 29 червня** – підписання угоди між СРСР та Чехословаччиною про входження Закарпатської України до складу УРСР.

Т е м а 8 ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ І СУПЕРЕЧНОСТІ РОЗВИТКУ УРСР В 1945–1985 рр.

Л е к ц і я : СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В 1945–1985 рр.

П л а н

1. Відродження суспільно-політичного і господарського життя України (1945–1985 рр.).

Особливості відбудови промисловості та сільського господарства. Перетворення в Західній Україні. Рух опору в західноукраїнських землях. Суспільно-політичне життя. Залежність від центру. Репресії. Ідеологічна реакція.

2. Україна в добу хрущовської «відлиги».

Зміст хрущовських реформ у політичній сфері суспільства. Викриття культу особи Сталіна. Спроба розширення прав республік.

Зрушення у духовному житті після смерті Сталіна. Шістдесятники. Зародження дисидентського руху. Експерименти в економіці. Соціальні програми М. С. Хрущова. Поразка хрущовських реформ.

3. Україна в період наростання системної кризи радянського суспільства. Два десятиріччя «застою» (1964–1985 рр.).

Спроби економічних реформ середини 60-х рр. ХХ ст. у сільському господарстві й промисловості. Посилення кризових явищ з початку 1970-х рр. Рівень життя народу.

Згортання демократії. Поворот до неосталінізму. Політика зросійщення та жорсткого централізму. Узаконення необмеженої влади КПРС. Дисидентський рух в Україні та його етапи.

С е м і н а р : УКРАЇНА В 1945–1985 рр.

1. Відродження суспільно-політичного життя в УРСР. Повоєнна відбудова.

2. Політика М. Хрущова. Хрущовська відлига та її наслідки для України.

3. Соціально-економічне та суспільно-політичне становище УРСР у другій половині 60-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст.

Методичні рекомендації

1. Відповідь на перше питання слід розпочати з аналізу суспільно-політичного життя в Україні в 1945–1953 рр. Докладніше варто зупинитись на радянських перетвореннях у Західній Україні. Визначити причини та сутність операції «Вісла». Охарактеризувати антирадянський рух опору на Західноукраїнських землях. Розповідаючи про повоєнну відбудову господарства, важливо дати оцінку «Плану Маршала» та відмові СРСР від цього плану. Потрібно охарактеризувати причини голоду 1946–1947 рр. Підсумовуючи результати відбудови народного господарства, доцільно зробити наголос на трудовому ентузіазмі радянських людей як на впливовий чинник успішної та швидкої післявоєнної відбудови.

2. Під час відповіді на це питання необхідно розкрити зміст реформ М. С. Хрущова у політичній сфері радянського суспільства. Важливо дати оцінку викриттю культу особи Сталіна та офіційному осуду сталінських репресій. Доречно охарактеризувати зрушення в духовному житті країни та

визначити, хто такі шістдесятники. Слід також розказати про хрущовські реформи в економіці та про соціальні експерименти М. С. Хрущова. Доречно буде згадати, що саме в часи М. С. Хрущова СРСР перетворився на могутню космічну наддержаву. У кінці відповіді важливо визначити причини поразки хрущовських реформ у Радянському Союзі.

3. Спочатку необхідно охарактеризувати спроби економічних реформ середини 1960-х рр. у промисловості та сільському господарстві. Важливо виявити причини появи кризових явищ в економіці СРСР, що активно починають проявлятися з початку 70-х р. Поняття «Застій». Доречно показати, як відбився початок війни в Афганістані на економіці і суспільно-політичному житті СРСР. Слід пояснити, чому в СРСР у цей період розпочалось згортання демократії та поворот до неосталінізму. В кінці відповіді потрібно охарактеризувати суспільно-політичне положення в УРСР в 1960–80-х рр. та дати оцінку дисидентському руху.

Проблемні питання

1. Що стало причиною посилення політичних репресій в Україні в повоєнне десятиліття?
2. Якою була роль Української повстанської армії в боротьбі за незалежність України?
3. У чому полягала суперечливість соціально-економічних реформ 50-х – 60 рр.?
4. Чи можна було запобігти явищу «застою» в розвитку Радянського Союзу в 1970-ті рр.?
5. Яким чином могутня наддержава, якою був Радянський Союз в 1960-х, опинилась у кризі в кінці 1970-х?

Теми рефератів, доповідей і повідомлень

1. Голод 1946–1947 рр.
2. Українська культура в повоєнне десятиліття.
3. Збройна боротьба Української повстанської армії в 1945–1953 рр.
4. Життя та загибель Р. Шухевича.
5. В. Кук – останній головнокомандувач УПА.
6. Операція «Вісла».
7. Цікаві факти з життя М. Хрущова.
8. Зародження дисидентського руху в Україні. «Шістдесятники».
9. Українці в афганській війні.

Навчально-методична і наукова література

Алексеев Ю. И. Всесвітня історія : навч. посіб. / Ю. И. Алексеев, А. Б. Вертегел, О. О. Козаков. – К. : Каравелла, 2006. – С. 184–194.

Бойко О. Д. Історія України : посібник / О. Д. Бойко. – К. : «Академвидав», 2003. – С. 482–494.

Довідник з історії України (А-Я) : посібник для серед. загально-освіт. навч. закладів / за ред. І. Подкови, Р. Шуста . – 2-ге вид. – К. : Генеза, 2001. – 1136 с.

Історія України : курс лекцій : у 2 кн. Кн. 2. ХХ століття / Мельник Л. Г., Демченко М. В., Верстюк В. Ф. та ін. – К. : Либідь, 1992. – С. 355–462.

Історія України: нове бачення : у 2 т. / під ред. В. А. Смолія. – Т. 2. – К. : Україна, 1995. – С. 329–423.

Історія України / під ред. В. А. Смолія. – К. : Альтернатива, 1997. – С. 326–367.

Історія України : курс лекцій для студентів технічних вузів / під ред. В. І. Ніколаєнка. – Х., 2001. – С. 312–379.

Кормич Л. Л. Історія України від найдавніших часів і до ХХ століття : навч. посіб. / Л. Л. Кормич, В. В. Багацький. – Вид. 4-те. – Х. : ООО «Одисей», 2004. – С. 425–474.

Котова Н. О. Історія України : навч. посіб. / Н. О. Котова. – Х. : ТОВ Одисей, 2005. – С. 249–295.

Лановик Б. Д. Історія України : навч. посіб. / Б. Д. Лановик. – К. : Знання-Прес, 2001. – С. 524–585.

Лановик Б. Д. Історія України : навч. посіб. / Б. Д. Лановик, М. В. Лазаревич. – К. : Знання-Прес, 2001. – С. 527–622.

Ніколаєнко В. І. Історія України : біографічний довідник / В. І. Ніколаєнко, С. І. Мешкова, С. С. Ткаченко. – Х. : НТУ «ХПІ». – 2007. – 240 с.

Новітня історія України (1900–2000) / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусєв, В. П. Дрожжин та ін. – К. : Вища школа, 2000. – С. 298–329.

Політична історія України. ХХ століття. Т. 6. Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / кер. О. М. Майборода. – К. : Генеза, 2003. – С. 13–678.

Світлична В. В. Історія України : навч. посіб. / В. В. Світлична. – 3-тє вид. – К. : Каравелла, 2005. – С. 272–311.

Бажан О. Політика десталінізації в Україні (друга половина 50-х – початок 60-х років) / О. Бажан // Укр. іст. журн. – 2004. – № 1–2. – С. 18–27.

Баран В. Україна в умовах системної кризи (1960–1980 рр.) / В. Баран, В. Даниленко. – К., 1999.

Батенко Т. Нариси з історії українського руху опору кінця 50-х – початку 90-х рр. / Т. Батенко. – Львів, 1999.

Веселова О. Українське суспільство в 1945–1953 рр.: Ідеологізація по сталінськи / О. Веселова // Укр. іст. журн. – 2005. – № 1. – С. 85–97.

Гальченко Я. Вигадки і правда про події на Чорнобильській АЕС / Я. Гальченко // Віче. – 2005. – № 7–8.

Досвід та уроки суспільно-політичної трансформації України у добу перебудови (квітень 1985 – серпень 1991) // Нова політика. – 1997. – № 2. – С. 32–35.

Захарченко В. Четвертий цикл індустріального розвитку (1951–1990 рр.) / В. Захарченко // Економіка України. – 2004. – № 1. – С. 44–52.

Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі Опору 1960–1980 років / Г. Касьянов. – К., 1995.

Кремень В. Альтернативи поступу: критика історичного досвіду / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. – К., 1997.

Ковалдин В. Горбачев и его внешняя политика / В. Ковалдин // МЭ и МО. – 2005. – № 11. – С. 14–23.

Курносков Ю. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр.) / Ю. Курносков. – К., 1994.

Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х рр. / А. Русначенко. – К., 1998.

Смолин О. Н. Радикальная трансформация общества в СССР и России: проблема периодизации / О.Н. Смолин // Вопросы истории. – 2005. – № 12. – С. 39–48.

Титов К. В. “Contrat social” по-хрущевски («Доклад о культе личности и его последствиях как договор верховной власти с номенклатурой») / К. В. Титов // Полис. – 2005. – С. 132–142.

Черняев А. Логика «перестройки» / А. Черняев // Свободная мысль. – 2005. – № 4. – С. 106–127.

Чумак В. Україна – Крим: спільність історичної долі. Феномен на межі Європи та Сходу / В. Чумак. – К., 1993.

Шаповал Ю. Людина і система (штрихи до портрету з тоталітарної доби в Україні) / Ю. Шаповал. – К., 1994.

Україна: друга половина ХХ століття / за ред. П. П. Панченка. – К., 1997.

Контрольні питання і завдання для самостійної роботи

Тести для самоконтролю

1. Що сприяло виходу України на міжнародну арену після Другої світової війни:

- а) визнання державами-переможницями втрат України у війні та її внеску в перемогу над фашистською Німеччиною;
- б) тиск Сталіна на своїх союзників у роки війни;
- в) бажання країн-засновників ООН залучити до роботи в її діяльності якомога більше країн;
- г) ваш варіант відповіді.

2. «Радянізація» Західної України означала:

- а) прискорення економічного розвитку регіону;
- б) русифікацію західноукраїнських земель;
- в) посилення репресій проти населення регіону;
- г) ваш варіант відповіді.

3. У ході відбудови народного господарства:

- а) усі галузі економіки відроджувались однаково швидко;
- б) відбудовувались усі галузі економіки, але перевага надавалась важкій промисловості;
- в) відбудовувалась тільки важка промисловість, іншим галузям взагалі не надавали значення;
- г) ваш варіант відповіді.

4. Післявоєнний голод в Україні був спричинений насамперед:

- а) руйнівними наслідками війни та засухою 1946 року;
- б) безгосподарністю місцевої влади;
- в) антиукраїнською політикою московського (сталінського) керівництва;
- г) ваш варіант відповіді.

5. Політика «десталінізації» призвела:

- а) до повної ліквідації наслідків культу особи Сталіна і демократизації суспільства;
- б) до часткових змін, змінивши радянський режим у режим недоторканості;
- в) нічого не змінила;
- г) ваш варіант відповіді.

Проблемні питання

Чому в повоєнне десятиріччя посилились політичні репресії в Україні?

У чому полягала суперечливість економічних реформ 50-х – 60-х років ХХ ст.?

У чому полягали особливості українського дисидентського руху 60-х – 70-х років ХХ ст.?

Заповніть таблиці

Дисидентський рух в Україні 60–80-х років ХХ ст.

Передумови виникнення руху	
Етапи, характерні риси	
Напрями діяльності	
Представники, організації	
Вимоги	
Методи боротьби з режимом	
Засоби режиму, спрямовані проти руху	

Заходи КПРС: уряд у сфері економіки наприкінці 50-х – першій половині 60-х років ХХ ст.

Дата	Зміст заходу	Мета	Що з того вийшло

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

«Про журнали «Звезда» і «Ленинград», «Про журнал «Вітчизна», «Про журнал сатири і гумору «Перець» – партійні постанови, що свідчили про посилення ідеологічного тиску на суспільство та творчу інтелігенцію.

«Про культ особи та його наслідки» – Постанова XX з'їзду КПРС від 30 червня 1956 року, яка вказувала на негативні наслідки культу особи Й. Сталіна.

Конституція Української РСР – прийнята сесією Верховної Ради України в 1977 році.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

«Відлига» – вперше застосований радянським письменником І. Еренбургом термін щодо часу керівництва М. Хрущова (період десталізації і потепління політичного й суспільного життя в СРСР та Україні).

Волюнтаризм – діяльність, що не зважає на об'єктивні закони історичного процесу, ґрунтується на свавільному рішенні осіб, що її здійснюють.

Геополітика – політична концепція, згідно з якою політика держави (насамперед зовнішня) зумовлюється географічними факторами (положенням країни, її природними ресурсами, кліматом тощо). У минулому використовувалась для виправдання зовнішньої експансії. У сучасній літературі термін «геополітика» вживається для визначення певного впливу географічних факторів на зовнішню політику держави.

Гласність – необхідний елемент демократизації, який передбачає відкритість, доступність інформації для громадського ознайомлення й обговорення; контроль за діяльністю організацій та окремих осіб.

Депортація – примусове виселення в судовому або адміністративному порядку особи (в роки сталінізму цілих народів) з місця постійного проживання і поселення його в новому місці з обмеженою свободою пересування.

Десталінізація – процес ліквідації наслідків сталінізму, започаткований після смерті Й. Сталіна.

Дисиденти – назва учасників руху проти тоталітарного режиму в соціалістичних країнах в кінці 1950-х – середині 1980-х років. У різних формах виступали за дотримання прав і свобод людини і громадянина (правозахисники), протестували проти введення радянських військ у Чехословаччину (1968) та Афганістан (1979). В Україні в 1960-х роках дисиденти акцентували увагу переважно на порятунку нації, її духовної культури та мови. У 1970-х роках дисиденти України створили Українську гельсінську групу (Українська гельсінська спілка).

Конформізм – пристосування, пасивне сприйняття існуючого порядку, панівної ідеології, відсутність власної позиції, безпринципність і безумовне визнання авторитетів.

Плюралізм – наявність різних позицій, думок, які відображають різноманітні інтереси соціальних груп і політичних рухів суспільства.

Популізм – прагнення політиків отримати визнання своєї громадської діяльності шляхом проголошення зрозумілих й очікуваних населенням аргументів і вимог, уникаючи при цьому непопулярних, жорстких, але необхідних для вирішення суспільних проблем заходів.

Приватизація – процес перетворення будь-якої форми власності на приватну; передача частини державної власності в будь-яку іншу недержавну власність, перетворення державних підприємств та організацій на акціонерні, кооперативні, приватні тощо.

Референдум – всенародне голосування, яке проводиться у зв'язку з прийняттям нової конституції, інших важливих законів, або внесення змін до них.

Стагнація – депресія в економіці, застій у виробництві, торгівлі тощо. Характерною ознакою стагнації є незначні темпи зростання виробництва (або їх повна відсутність), несприйняття економікою нововведень, науково-технічної революції тощо.

Тіньова економіка – кримінальна економіка, грошовий обіг у якій відбувається за межами державної фінансової системи.

«Холодна війна» – термін, що визначав відносини між США, СРСР та їх союзниками від закінчення Другої світової війни до кінця 1990-х років.

Шістдесятники – умовна назва групи молодих літераторів, митців і вчених України (і СРСР), які в період десталінізації (початок 1960-х років) та хрущовської відлиги сприяли демократизації суспільно-політичного життя в республіці. Своїми творами й активною громадською діяльністю намагались підняти національну свідомість, відродити українську мову та культуру.

БІОГРАФІЧНІ ДОВІДКИ

Брежнєв Леонід Ілліч (1906–1982) – радянський партійний і державний діяч. Значна частка життя пов'язана з Україною. У 1935 році закінчив Дніпродзержинський металургійний інститут. З 1938 року працював в апараті Дніпропетровського обкому КПУ: спочатку завідувачем відділом, а потім секретарем обкому. У роки війни перебував на політичній роботі в діючій армії. Після закінчення війни був направлений на роботу в Україну, де займав посади: у 1946 році – першого секретаря Запорізького, а в 1947 році – Дніпропетровського обкомів КПУ. З 1950 року працював першим секретарем ЦК КП Молдавії. У 1952 році був переведений до Москви, де працював секретарем ЦК КПРС. Після зняття з посад М. С. Хрущова, у 1964 році був обраний Першим, а згодом – Генеральним секретарем ЦК КПРС.

Довженко Олександр Петрович (1894–1956) – основоположник українського кіномистецтва, художник, письменник, кіносценарист, Заслужений діяч мистецтв УРСР, Народний артист РСФСР. Народився на Чернігівщині в с. Сосниця. У 1914 році закінчив Глухівський учительський інститут. У 1920-х роках працював художником-ілюстратором у газеті «Вісті ВУЦВК» у Харкові, режисером і сценаристом на Одеській кіностудії, а в 30-х – першій пол. 40-х років на Київській кінофабриці. З 1946 року і до кінця

життя працював на Мосфільмі. О. П. Довженко увійшов в історію українського, радянського і світового кіно як творець художніх фільмів «Арсенал» (1929 р.), «Земля» (1930). «Щорс» (1939), «Поєма про море» (1956), кіноповість «Зачарована Десна» (1954).

Коротченко Дем'ян Сергійович (1894–1969) – український радянський партійний та державний діяч. Народився на Сумщині. Після вступу до партії більшовиків у листопаді 1918 року перебував на відповідальних партійних посадах у Червоній Армії, Московському, Смоленському та Дніпропетровському обкомах ВКП(б). У 1938–1939 роках працював головою Раднаркому УРСР, у 1939–1947 роках – секретарем ЦК КП(б)У. У роки війни Д. С. Коротченко був одним з організаторів партизанського руху в Україні. Після закінчення війни в 1947–1954 роках обіймав посаду Голови Ради Міністрів УРСР, з 1954 року – Голови Президії Верховної Ради УРСР та заступника Голови Президії Верховної Ради СРСР.

Підгорний Микола Вікторович (1903–1983) – український радянський державний та партійний діяч. Народився на Полтавщині (м. Карлівка) в родині робітників. Після закінчення в 1931 році Київського технологічного інституту харчової промисловості працював на підприємствах цукрової галузі України. З 1939 року (з перервою) був заступником міністра харчової промисловості УРСР. З 1946 року виконував обов'язки постійного представника Ради Міністрів УРСР при Уряді СРСР. У 1950–1953 роках – перший секретар Харківського обкому КПУ, з 1953 року – другий секретар, а в 1957–1961 роках – перший секретар ЦК КПУ. З червня 1963 року – секретар ЦК КПРС. З грудня 1965 року очолював Президію Верховної Ради СРСР. У 1977 році позбавлений усіх посад, відправлений на пенсію. Помер і похований у Москві.

Шелест Петро Юхимович (1908–1996) – український радянський політичний та державний діяч. Народився на Харківщині (с. Андріївка Балаклієвського району). Член КП(б)У з 1928 року. Навчався в Ізюмській радянсько-партійній школі, Харківському комуністичному університеті ім. Артема, Харківському інженерно-економічному інституті. З 1940 року – на партійній роботі: секретар Харківського міського КП(б)У з питань оборонної промисловості. Під час війни працював у партійних органах Челябінська, Саратова. У 1948–1954 роках – директор заводів у Ленінграді та Києві. З лютого 1957 року – перший секретар Київського обкому партії, з серпня 1962 року – секретар ЦК КПУ, з липня 1963 року – перший секретар ЦК КП України. З 1966 року – член Політбюро ЦК КПРС, член Президії Верховної Ради УРСР. У травні 1972 року звільнений з посади першого секретаря ЦК КПУ у зв'язку з переведенням на іншу роботу – заступника Голови Ради Міністрів СРСР.

Щербицький Володимир Васильович (1918–1990) – український радянський партійний та державний діяч. Народився на Дніпропетровщині у родині робітника. Напередодні війни закінчив механічний факультет Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту. З 1946 року перебував на партійній роботі: від секретаря парткому заводу до першого секретаря

Дніпропетровського обкому КПУ (1955–1957). З 1957 року – член президії та секретар ЦК КПУ. У 1961–1963 роках – Голова Ради Міністрів УРСР (з посади звільнений за наказом М. С. Хрущова). У 1963–1965 роках перший секретар Дніпропетровського обкому ЦК КПУ. З травня 1972 до вересня 1989 року – перший секретар ЦК КПУ.

Хронологія основних подій

- 1945, 26 червня** – підписання Статуту Організації Об'єднаних Націй за участі Української РСР.
- 1945, 29 червня** – підписання угоди між СРСР і Чехословаччиною про возз'єднання Закарпатської України з УРСР.
- 1946–1947** – голод в Україні.
- 1947, 4 березня** – звільнення М. Хрущова і обрання Л. Кагановича Першим секретарем ЦК КП(б)У.
- 1947, квітень–серпень** – операція «Вісла», депортація українського населення із західних областей.
- 1947, січень** – нове призначення М. Хрущова Першим секретарем ЦК КП(б)У.
- 1948, вересень** – початок боротьби з генетикою як наукою.
- 1949, грудень** – нове звільнення М. Хрущова з посади Першого секретаря ЦК КП(б)У й обрання на цю посаду Л. Мельникова.
- 1951, 7 листопада** – у Києві почав діяти перший в Україні телевізійний центр.
- 1953, 5 березня** – помер Й. Сталін.
- 1953, березень–липень** – початок десталінізації, припинення злочинної діяльності Л. Берії.
- 1954, 19 лютого** – видано указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР.
- 1954, березень** – XVII з'їзд КПУ ухвалив рішення про набір юнаків та дівчат з України для освоєння цілинних та перелогових земель у Сибіру та Казахстані.
- 1954, 12 травня** – вступ УРСР до ЮНЕСКО та Міжнародної організації праці.
- 1956, лютий** – XX з'їзд КПРС. Доповідь М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки».
- 1956, серпень** – початок реабілітації розстріляних, засланих або незаслужено забутих діячів української науки та культури.
- 1959, 15 жовтня** – вбивство у Мюнхені агентом КДБ С. Бендери.
- 1961, січень** – суд у Львові над членами Української робітничо-селянської спілки, створеної Л. Лук'яненком.
- 1963, липень** – Пленум ЦК КПУ, звільнення М. Підгорного й обрання П. Шелеста Першим секретарем ЦК КПУ.
- 1964, 14 жовтня** – Пленум ЦК КПРС, звільнення М. Хрущова з посади Першого секретаря ЦК. Обрання на цю посаду Л. Брежнєва.

- 1972, травень** – звільнення П. Шелеста з посади Першого секретаря ЦК КПУ, обрання на цю посаду В. Щербицького.
- 1974, літо** – звернення політичних в'язнів Прибалтики, України та Кавказу до Верховної Ради СРСР з вимогою відновлення національних прав неросійських республік.
- 1975, осінь** – відмова групи українських політичних в'язнів (В. Чорновіл, І. Світличний та ін.) від радянського громадянства.
- 1976, жовтень** – утворення організації «Української групи сприяння виконанню Гельсінських угод» (Української гельсінської групи) на чолі з М. Руденком.
- 1978, 11 листопада** – директива колегії Міністерства освіти УРСР про «Удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах республіки».
- 1985, 11 березня** – обрання позачерговим Пленумом ЦК КПРС М. Горбачова Генеральним секретарем ЦК КПРС; початок «перебудови».

Т е м а 9 УКРАЇНА В ЧАСИ ПЕРЕБУДОВИ ТА РОЗПАДУ СРСР (1985 – 1991 рр.)

С е м і н а р : УКРАЇНА В ЧАСИ «ПЕРЕБУДОВИ» ТА РОЗПАДУ СРСР (1985–1991 рр.) (2 години)

П л а н

«Перебудова» в СРСР: мета, основні напрями та наслідки для України.

Суспільно-політичне життя в Україні наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр.

Серпневі події 1991 р. Проголошення державної незалежності України. Розпад СРСР й утворення СНД.

Методичні рекомендації

1. Слід проаналізувати системну кризу радянського тоталітаризму. Визначити, чому всі спроби реформування радянського режиму зазнавали краху. Необхідно виявити головні чинники, що зумовили процес перебудови, показати, що «перебудова» стала об'єктивною необхідністю, з'ясувати її сутність та складові, виділити головні етапи, прослідкувати процес формування її офіційної концепції. Варто особливо підкреслити, що мета «перебудови» полягала не у відмові від тоталітаризму, а в збереженні радянської системи шляхом її модернізації.

Важливо акцентувати увагу на характеристиці особливостей «перебудови» в Україні, причини її гальмування в республіці, що перетворилася

на «заповідник» застою. Показати протидію реформам «ортодоксів» усередині КПРС.

Далі слід вивчити причини дестабілізації економіки та провалу курсу «прискорення». Зазначити, що економічну кризу підсилила катастрофа на ЧАЕС, приховування трагічних наслідків якої сприяло остаточному падінню авторитету КПРС.

2. При висвітленні цього питання потрібно з'ясувати, унаслідок яких причин радянський режим наприкінці 1980-х років утратив важелі контролю над громадянсько-політичною активністю суспільства. Важливо проаналізувати зміст політичної реформи М. Горбачова.

Необхідно також дати аналіз наслідків виборів до Рад 1989–1990 рр., підкреслити, що поява «неформальних організацій» стала чинником подальшої демократизації суспільства. Далі слід визначити зміст понять «гласність», «демократизація», показати, чим вони відрізнялись від свободи слова та демократії. Також доцільно проаналізувати причини посилення в суспільстві інтересу до “білих плям” історії.

Важливим є аналіз основних передумов формування багатопартійності в Україні, характеристика спектра політичних партій держави. Виключення з Конституції СРСР статті 6 про керівну роль партії в суспільстві знаменувало ліквідацію монополії КПРС на політичну діяльність.

Слід окреслити основні етапи українського національно-визвольного руху; зазначити напрямки діяльності Народного руху України. Необхідно показати особливості розвитку робітничого, студентського та страйкового руху. Охарактеризувати основні положення «Декларації про державний суверенітет» 16 липня 1990 року та її історичне значення.

Підсумовуючи, варто назвати причини провалу та головні наслідки політики «перебудови». Вона, як «революція згори», не досягла поставленої мети, однак, всупереч волі її ініціаторів, стимулювала демократичні процеси «знизу», які й знищили комуністичну радянську імперію.

3. При розгляді цього питання слід охарактеризувати ситуацію в країні: загострення політичної й економічної кризи; посилення відцентрових тенденцій у союзних республіках; гостре протистояння консервативних і демократичних сил. Докладно вивчити вплив на політичну ситуацію в Україні краху комуністичних режимів у Східній Європі, дати визначення поняття «параду суверенітетів».

Необхідно з'ясувати передумови суверенізації УРСР, вивчити результати референдуму 17 березня 1991 р. та його особливості в Україні; проаналізувати сутність «Новоогарьовського процесу». Далі потрібно показати, який вплив мали на події в Україні спроба державного заколоту в СРСР та утворення «ДКНС». Важливим є визначення головної мети путчистів та характеристика позицій у часи заколоту провідних політичних сил України.

Слід виявити головні чинники, що зумовили появу «Акту проголошення незалежності України», сутність та наслідки його прийняття. Необхідно показати, яке значення мала для процесів поглиблення

демократизації суспільства заборона діяльності КПУ в серпні 1991 р. Далі варто проаналізувати результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р., охарактеризувати сутність Біловезьких угод та їхні наслідки; вивчити причини розпаду СРСР та створення СНД.

Важливо показати перші кроки країни на шляху державотворення. Особливу увагу слід акцентувати на визначенні історичного значення здобуття Україною незалежності.

Навчально-методична та наукова література

Алексєєв Ю. М. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.) / Ю. М. Алексєєв, С. В. Кульчицький, А. Г. Слюсаренко. – К., 2000.

Баран В. Україна в умовах системної кризи (1960–1980 рр.) / В. Баран, В. Даниленко. – К., 1999.

Батенко Т. Нариси з історії українського руху опору кінця 50-х – початку 90-х рр. / Т. Батенко. – Львів, 1999.

Білинський А. Загадка Михайла Горбачова / А. Білинський // Україна. – 1992. – № 25.

Врублевський В. Владимир Щербицкий: Правда и вымыслы / В. Врублевский. – М., 1993.

Гарань О. Убити дракона: 3 історії Руху та нових партій України / О. Гарань. – К., 1993.

Гель І. Грані культури / І. Гель. – Львів, 1993.

Голубенко П. Україна і Росія в світлі культурних взаємин / П. Голубенко. – К., 1993.

Грабович О. Крах Радянського Союзу та незалежність України / О. Грабович // Сучасність. – 1992. – № 4.

Грабовський С. Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставроян, Л. Шкляр. – К., 1995.

Декларація про державний суверенітет України. – К., 1990.

Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. Дзюба. – К., 1998.

Іванишин В. Мова і нація / В. Іванишин, А. Радевич-Винницький. – Дрогобич, 1994.

Історія української культури : зб. матеріалів і документів / за ред. С. М. Клапчука, В. Ф. Остафійчука. – К., 2000.

Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі Опору 1960–1980 років / Г. Касьянов. – К., 1995.

Кравчук Л. Останні дні імперії. Перші роки надії / Л. Кравчук. – К., 1994.

Кремень В. Альтернативи поступу: критика історичного досвіду / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. – К., 1997.

Курносів Ю. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр.) / Ю. Курносів. – К., 1994.

Лизанчук В. Навічно кайдани кували. Факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні / В. Лизанчук. – Львів, 1995.

Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / І. Лисяк-Рудницький. – Т. 1, 2. – К., 1994.

Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці / В. Литвин. – К., 1994.

Національні відносини в Україні в ХХ ст. : зб. документів і матеріалів. – К., 1994.

Національні процеси в Україні: історія і сучасність : документи і матеріали / за ред. В. Ф. Панібудьласки. – К., 1997.

Путч. Хроника тревожных дней. – М., 1991.

Російщення України : наук. зб. – К., 1992.

Рубан В. В. Многопартийная система Украины: как она есть / В. В. Рубан, Н. С. Серегина. – Х., 1998.

Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х рр. / А. Русначенко. – К., 1998.

Сергійчук В. І. Національна символіка України / В. І. Сергійчук. – К., 1992.

Сучасні політичні партії та рухи на Україні. – К., 1991.

Україна 90-х: шлях до незалежності. – К., 1992.

Україна багатопартійна : програмні документи нових партій. – К., 1991.

Україна в ХХ столітті (1900–2000) : зб. документів і матеріалів. – К., 2000.

Україна: друга половина ХХ століття / за ред. П. П. Панченка. – К., 1997.

Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. на пошану Ю. Сливки. – Львів, 2000.

Хмара С. Сьогодні про минуле / С. Хмара. – Львів, 1993.

Хрестоматія з історії України. – К., 1993.

Чорнобильська трагедія : документи і матеріали. – К., 1996.

Чумак В. Україна – Крим: спільність історичної долі. Феномен на межі Європи та Сходу / В. Чумак. – К., 1993.

Питання для самостійного вивчення

1. Схарактеризуйте етапи перебудовчих процесів, що відбувалися в радянському суспільстві. Які шляхи виходу з кризи пропонувалися?

2. Який вплив мала Чорнобильська трагедія на розгортання й розвиток національного руху?

3. Назвіть основні етапи економічних реформ періоду «перебудови» та визначить причини їх невдач.

4. Які політичні реформи були здійснені за роки «перебудови»? Схарактеризуйте їх результати й наслідки.

5. За яких умов і яких форм набувала політизація суспільства наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років?

6. Чому було усунуто від влади В. Щербицького?

7. Що зумовило розпад КПУ?

8. Чим була зумовлена активізація національного руху в Україні наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр.?

9. Яку роль у процесі здобуття Україною незалежності відіграв Народний рух України?

10. Охарактеризуйте процеси становлення багатопартійності в Україні.

11. Якою була мета членів ДКНС і якою була реакція на заколот в Україні?

12. Чому незалежність України в серпні 1991 р. вдалося здобути мирними засобами? Проаналізуйте зовнішні й внутрішні передумови, які сприяли цьому.

13. З якою метою було проведено референдум 1 грудня 1991 р. та який його результат?

14. Назвіть результати та наслідки “перебудови”?

Контрольні питання і завдання для самостійної роботи

Тести для самоконтролю

1. Генеральним секретарем ЦК КПРС після смерті К. Черненко став:

- а) Л. Брежнєв;
- б) М. Горбачов;
- в) Ю. Андропов.

2. Гласність – це:

- а) можливість висловлювати альтернативну точку зору;
- б) форма свободи слова;
- в) специфічна форма поширення правдивої інформації в умовах державного контролю над засобами масової інформації.

3. «Група 239» у Верховній Раді України, що була обрана в березні 1990 р., репрезентувала інтереси:

- а) центристів;
- б) комуністичної більшості;
- в) опозиції.

4. Національно-демократичний рух в Україні в роки перебудови очолювала:

- а) інтелігенція;
- б) селянство;
- в) армія;
- г) робітничий клас.

5. Як спроба державного перевороту в СРСР позначилась на долі КПУ?

- а) її діяльність було припинено, а згодом заборонено;
- б) КПУ повністю зійшла з політичної арени;
- в) КПУ перестала бути найчисленнішою серед партій;
- г) діяльність КПУ було припинено до закінчення судового процесу над членами ДКНС.

6. Декларацію про державний суверенітет України було проголошено:

- а) 1 грудня 1991 р.;
- б) 16 липня 1990 р.;

в) 24 серпня 1991 р.

7. Першими незалежність України визнали:

- а) Росія та Китай;
- б) Франція та Англія;
- в) Канада та Польща;
- г) Литва та Латвія.

Заповніть таблицю

1. «Перебудова» – об’єктивна необхідність. Підсумки соціально-економічного та політичного розвитку країни на середину 1980-х років

Економічний розвиток	Соціальний розвиток	Політичний розвиток

2. Основні етапи економічних реформ у добу «перебудови»

Хронологічні межі	Зміст реформ

3. Політичні реформи доби «перебудови»

Заходи	Зміст

Хроніка національно-визвольного руху 1987–1991 рр.

Дата	Подія

Питання для самостійного вивчення

1. Політика «перебудови» М. Горбачова: декларована мета і реальні результати.
2. Зростання політичної активності суспільства, робітничий та студентський рух 1980-х – початку 90-х рр.
3. Суперечливий розвиток української культури доби «перебудови».
4. Становище в національній економіці та соціальній сфері у 1985–1991 рр.

Проблемні питання

1. У чому полягали особливості українського дисидентського руху в 80-ті рр.? Яку роль відіграв цей рух у боротьбі за незалежність України?
2. Як розуміло радянське керівництво «перебудову» на першому етапі, чим були зумовлені зміни в концепції «перебудови»?
3. Який зв'язок між гласністю і зростанням політичної активності суспільства? Які відмінності гласності від свободи слова?
4. Наведіть факти, які б підтверджували чи спростовували думку про наявність в Україні умов для самостійного економічного розвитку.
5. Чому комуністичний режим зазнав краху та чому розпався СРСР?
6. Час, що минув після утворення СНД, спричинив кілька точок зору:
 - а) Україна повинна залишитись у складі СНД;
 - б) Україна повинна вийти з СНД;
 - в) Україна повинна обмежитись двосторонніми угодами.
 Яку точку зору ви поділяєте і чому?
7. Розкрийте сутність поняття «державне будівництво» і прокоментуйте його складові в Україні.

Теми рефератів, доповідей і повідомлень

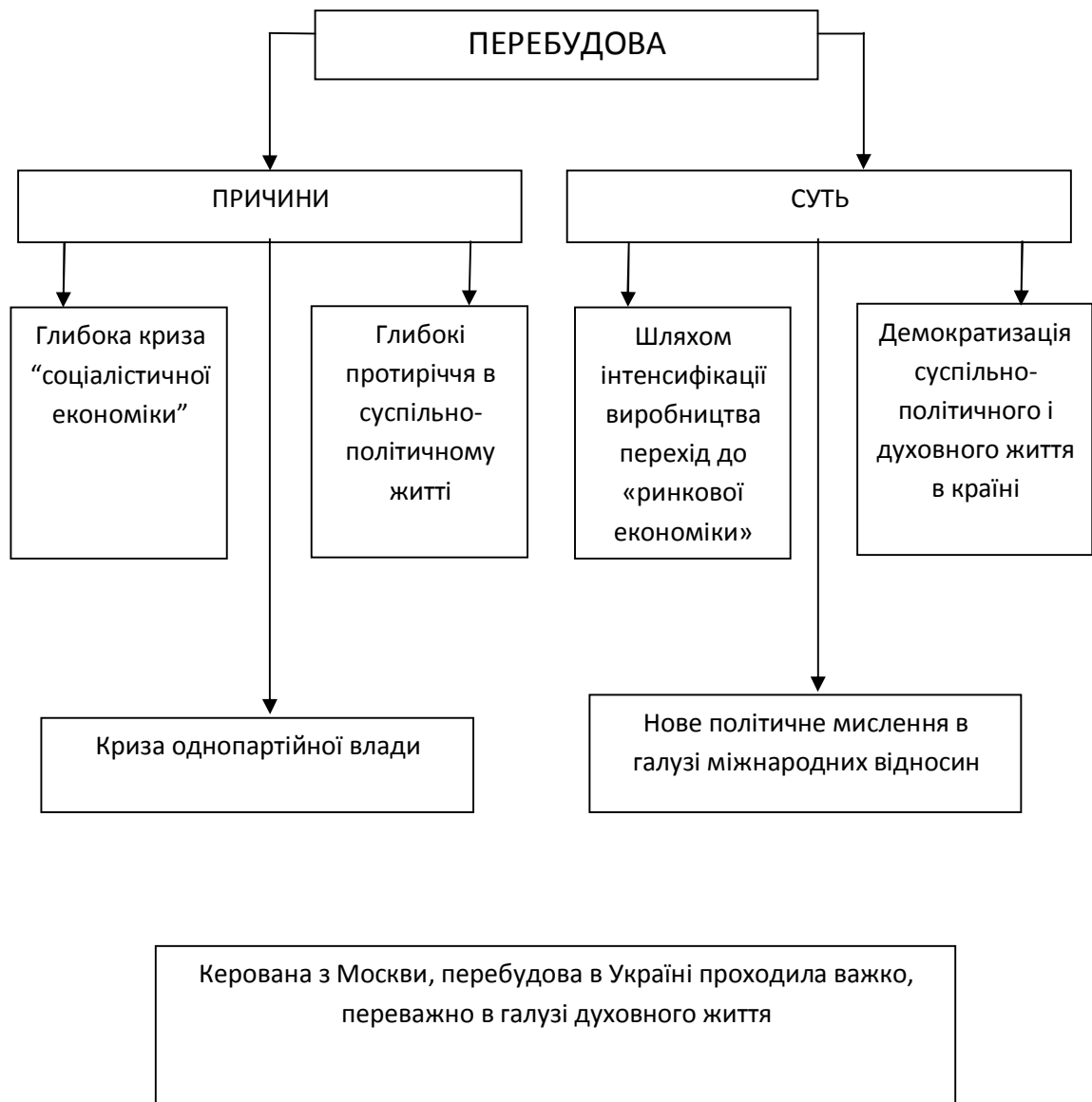
1. В. Щербицький як політичний діяч.
2. Л. Кравчук – перший Президент незалежної України.
3. Мовна ситуація в УРСР у 80-ті рр. ХХ ст.
4. Соціально-економічні процеси в УРСР у 80-ті рр. ХХ ст.
5. Чорнобильська катастрофа та її наслідки.
6. Активізація участі студентської молоді в суспільно-політичному житті України наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст.
7. Національно-демократичний рух наприкінці 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст.
8. Суспільно-політичні рухи та формування багатопартійності в 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. в Україні.
9. Декларація про державний суверенітет України 16 липня 1990 року та її значення.
10. Біловезька угода 8 грудня 1991 р. Утворення СНД.

Прокоментуйте схему Доба «перебудови»

Як і свого часу «хрущовська відлига», горбачовська «перебудова» стала наслідком об'єктивних потреб тогочасного суспільства

Причини і суть «перебудови»

Концепція «перебудови» була проголошена М. Горбачовим на квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

Декларація про державний суверенітет України – політико-правовий документ, у якому проголошувався державний суверенітет України та її рівноправність у міжнародних відносинах. Прийнята Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 року. Цим документом було закладено юридичні основи для розгортання державотворчого процесу та реалізації на практиці права українського народу на самовизначення. Декларація передбачала формування державної влади на основі її розподілу на виконавчу, законодавчу та судову, забезпечення захисту громадян перед державною владою, гарантування громадянам України прав і свобод, передбачених Конституцією й міжнародними нормами, забезпечення рівності перед законом усіх громадян республіки незалежно від походження, соціального та майнового стану, расової та національної належності тощо. Декларація заклала підвалини майбутньої правової держави.

Акт проголошення незалежності України – документ, затверджений Верховною Радою України 24 серпня 1991 року. У ньому, зокрема, говориться: «Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла над Україною у зв'язку з державним переворотом у СРСР 19 серпня 1991 р., продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада...проголошує незалежність України та створення Української держави – України. Територія України є неподільною і недоторканою. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України...»

Декларація прав національностей України – ухвалена Верховною Радою України 1991 року, гарантує всім народам, національним групам, що проживають на території України, рівні економічні, політичні та культурні права. Декларація та Закон «Про національні меншини в Україні» гарантують права кожного народу на розвиток власної мови, культури, сповідання своєї релігії, створення національних навчальних та культурних закладів, засобів масової інформації.

«Про громадянство в Україні» – Закон, ухвалений Верховною Радою 8 жовтня 1991 року. Згідно з цим законом громадянство надавалось усім, хто проживав на території України, незалежно від соціального стану, статі, політичних та релігійних поглядів, хто на момент набуття чинності Закону не був громадянином інших держав і не заперечував проти отримання громадянства України.

«Про державний кордон України» – Закон, ухвалений Верховною Радою 4 листопада 1991 року, проголосив недоторканність кордонів, визначив порядок їхньої охорони та правила переходу.

«Про Збройні Сили України» – Закон, ухвалений Верховною Радою 6 грудня 1991 року. Україна як незалежна держава і суб'єкт міжнародного права офіційно проголошувала створення власних Збройних Сил. У результаті реструктурування Збройних Сил України значно зменшилась чисельність військ і суттєво скоротилось озброєння.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Гласність – один із найважливіших принципів демократизму, який полягає у невід'ємному праві кожного громадянина на отримання повної та об'єктивної інформації з будь-якого питання громадського життя, що не становить державної чи військової таємниці; контроль за діяльністю організацій та окремих осіб.

Демократизація – втілення демократичних принципів у організацію суспільства.

Державотворчий процес – процес становлення державності, формування державних органів влади, визначення їхніх функцій.

Інавгурація – урочиста церемонія вступу на посаду глави держави. Процедура інавгурації передбачає публічне виголошення новим главою держави клятви та програмної промови.

Консенсус (згода, одностайність) – прийняття рішень або домовленостей на міжнародних конференціях чи нарадах на основі спільної згоди учасників без проведення формального голосування за відсутності формально оголошених заперечень.

Перебудова – теоретично-політична програма реформування командно-адміністративної, бюрократичної соціальної системи СРСР. Метою перебудови був перехід до демократичного соціалізму й ринкової економіки.

Парламентаризм – система влади, при якій чітко розподілені й визначені функції законодавчих і виконавчих органів за умови верховенства парламенту. В умовах ускладнення структури суспільних зв'язків відбувається процес посилення повноважень виконавчої влади (президента, уряду).

Парламентська фракція – група депутатів парламенту – членів однієї або кількох, близьких за поглядами політичних партій, яка проводить у парламенті власну лінію.

Плюралізм – наявність різних позицій, думок, які відображають різноманітні інтереси соціальних груп і політичних рухів суспільства.

Популізм – прагнення політиків отримати визнання громадської діяльності шляхом проголошення зрозумілих й очікуваних населенням аргументів і вимог, уникаючи при цьому непопулярних, жорстких, але необхідних для вирішення суспільних проблем заходів.

Правова держава – тип держави, в основі якої лежать верховенство закону, поділ влади (законодавча, виконавча, судова), правовий захист особи, юридична рівність громадянина й держави.

Приватизація – процес перетворення будь-якої форми власності на приватну, передача частини державної власності в будь-яку іншу недержавну власність, перетворення державних підприємств та організацій на акціонерні, корпоративні, приватні тощо.

Референдум – спосіб прийняття законів та інших рішень із найважливіших питань суспільного життя прямим волевиявленням громадян через усенародне голосування.

Ринкова економіка – форма організації економіки, за якої продукт, що виробляється, стає товаром, тобто виробляється з метою продажу на ринку.

Соціально орієнтовані ринкові реформи — реформи, мета яких полягає, насамперед, у створенні ринкової економіки, захисті тих верств населення, становище яких погіршилось унаслідок реформ, а також пенсіонерів, інвалідів, багатодітних сімей, малозабезпечених громадян.

Стагнація – депресія в економіці, застій у виробництві, торгівлі тощо. Характерною ознакою стагнації є незначні темпи зростання виробництва (або їх повна відсутність), неприйняття економікою нововведень, науково-технічної революції тощо.

Тіньова економіка – кримінальна економіка, грошовий обіг у якій відбувається за межами державної фінансової системи.

Унітарна держава – форма державного устрою, що ґрунтується на зверхності верховної влади єдиної держави над адміністративно-територіальними одиницями, на які вона поділена.

БІОГРАФІЧНІ ДОВІДКИ

Горбачов Михайло Сергійович (1931) – відомий політичний діяч, перший і останній президент СРСР. У 1955 р. закінчив юридичний факультет МГУ ім. М. Ломоносова, у 1967 р. – економічний факультет Ставропольського сільськогосподарського інституту. З 1955 р. працював на комсомольській роботі, з 1962 р. – на партійній. З 1971 р. – член ЦК КПРС, з 1980 р. – член Політбюро ЦК КПРС, з 1985 р. – Генеральний секретар ЦК КПРС. У 1990 р. обраний президентом СРСР. Після укладання Біловезької угоди 25 грудня 1991 р. склав з себе повноваження голови держави. З 1992 р. – президент Міжнародного Фонду соціально-економічних і політичних досліджень (Горбачов Фонд). У 1990 р. нагороджений Нобелівською премією миру.

Кравчук Леонід Макарович (1934) – відомий політичний діяч, перший Президент незалежної України. У 1958 р. закінчив економічний факультет Київського університету. З 1970 р. працював у апараті ЦК КП України. З 1980 р. – завідував відділом пропаганди та агітації, а з жовтня 1989 р. – секретар ЦК КП України з ідеології. У липні 1990 р. його обрали головою Верховної Ради України. У грудні 1991 р. був обраний Президентом України. З 1994 р. – депутат Верховної Ради України.

Чорновіл В'ячеслав Максимович (1937–1999) – відомий український правозахисник, дисидент, політичний та культурний діяч. Закінчив факультет журналістики Київського державного університету ім. Т. Шевченка. Працював журналістом у Львові, Києві, займався літературознавством. Був одним із засновників українського опозиційного руху шістдесятників. Через політичні переконання зі студентських років переслідувався радянським режимом, що стало причиною перепон у науковій, професійній кар'єрі та чисельних арештів. У 1967 р. засуджений за видання книги «Лихо з розуму». Усього з політичних мотивів був тричі засуджений, перебував у мордовських таборах та на засланні. Випускав підпільний журнал «Український вісник». Ініціатор створення Української Гельсінської спілки. З 1992 р. – голова Народного Руху України. 1990 р. обраний депутатом Верховної Ради України. Лауреат державних і міжнародних премій у галузі журналістики. 25 березня 1999 р. загинув за нез'ясованих до кінця обставин. 2000 р. В. Чорноволу посмертно присвоєно звання Героя України.

Хронологія основних подій

- 1985, 11 березня** – обрання позачерговим Пленумом ЦК КПРС М. Горбачова Генеральним секретарем ЦК КПРС; початок «перебудови».
- 1986, 26 квітня** – Чорнобильська катастрофа.

- 1987, 5 серпня** – відкритий лист В. Чорновола Генеральному секретареві ЦК КПРС М. Горбачову.
- 1988, літо** – відзначення 1000-ліття хрещення Русі-України.
- 1989, лютий** – утворення в Києві Товариства української мови ім. Т. Шевченка.
- 1989, вересень** – створення Народного руху України за перебудову.
- 1990, 21 січня** – відбулася акція «живий ланцюг» на відзначення Акту злуки ЗУНР і УНР (1919 р.).
- 1990, 16 липня** – прийняття Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України.
- 1990, 2 серпня** – прийняття Верховною Радою УРСР закону «Про економічну самостійність Української РСР».
- 1991,**
19–21 серпня – спроба державного заколоту в СРСР.
- 1991, 24 серпня** – прийняття Акта проголошення незалежності України.
- 1991, 30 серпня** – Указ Президії Верховної Ради «Про заборону діяльності компартії України».
- 1991, 8 жовтня** – прийняття Закону «Про громадянство України».
- 1991, 11 жовтня** – затвердження Верховною Радою концепції оборони та розбудови Збройних Сил України.
- 1991, 1 грудня** – загальнонародний референдум на підтримку Акта незалежності України. Обрання Л. Кравчука Президентом України.
- 1991, 8 грудня** – утворення Співдружності незалежних держав (СНД). Юридичне оформлення розпаду СРСР.

Т е м а 10 **УКРАЇНА В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ**

Л е к ц і я : **ПОЛІТИЧНИЙ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ** **РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ** (2 години)

План

1. Динаміка внутрішньополітичного життя в Україні на сучасному етапі. Основні чинники державотворчого поступу.

Становлення і розвиток багатопартійної політичної системи в Україні. Формування основних засад організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні. Прийняття Конституції України. Конституційна реформа. Україна на міжнародній арені.

2. Соціально-економічна ситуація в Україні в роки незалежності.

«Перехідна економіка». Об'єктивні й суб'єктивні чинники виникнення економічної кризи. Аграрне питання.

3. Становище у сфері культури.

Процеси оновлення у літературі й мистецтві. Мовне питання. Політизація культурного життя суспільства. Вестернізація.

Висновки.

Зміна суспільних цінностей в Україні як наслідок тривалих і складних соціально-політичних та економічних трансформаційних процесів наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

С е м і н а р : **РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ** (2 години)

План

1. Становлення України як незалежної держави.
2. Конституційний процес. Конституція України 1996 р.
3. Соціально-економічний розвиток країни.
4. Політична ситуація в Україні у 2000-ні роки.
5. Україна на міжнародній арені. Українська діаспора на сучасному етапі.

Методичні рекомендації

1. При підготовці до першого питання студент має самостійно ознайомитись з найважливішими джерелами з історії становлення України як незалежної держави (1992–1996 рр.) (перелік у списку джерел, навчально-методичної та наукової літературі). Передусім слід звернути увагу на основні умови та чинники, що визначили коючові напрямки національного будівництва, а також геополітичну ситуацію у світі у першій половині 1990-х рр. Надалі варто визначити головні напрямки процесу українського державотворення, окреслити основні етапи формування правової бази розвитку України як демократичної держави.

Важливо визначити особливості політичного життя України в 1990-ті рр., показати основні тенденції формування багатопартійності, дати класифікацію політичних партій та рухів, проаналізувати результати виборів до Верховної Ради (1994, 1998 рр.) та виборів Президента України (1994, 1999 рр.).

2. При розгляді цього питання доцільно пригадати попередні українські конституційні акти (Конституцію Пилипа Орлика, Конституцію УНР, Конституції УРСР). Слід показати особливості конституційного процесу в Україні, значення прийняття Конституції України 28 червня 1996 року для

процесів утвердження української державності, стисло охарактеризувати її основні положення, проаналізувати конституційну реформу 2004 р.

3. Розглядаючи соціально-економічний розвиток незалежної України необхідно визначити стартові умови, що були в країні після розпаду радянської економічної системи; дати визначення поняттям «ринкова економіка», «перехідна економіка», з'ясувати причини затримки у здійсненні реформування економіки на ринкових засадах, охарактеризувати процес приватизації державної власності, визначити місце і роль іноземних інвестицій в українській економіці.

Характеризуючи розвиток соціальної сфери, слід визначити причини значного зниження рівня життя абсолютної більшості населення у першій половині 1990-х рр., з'ясувати вплив соціально-економічного становища на демографічну ситуацію в Україні. Надалі розглянути економічна ситуація в Україні після стабілізації економіки на початку 2000-х рр.

4. Аналізуючи політичну ситуацію в країні у 2000-ні рр., потрібно охарактеризувати політичну платформу сучасних партій і блоків, проаналізувати результати президентських (2004 та 2010 рр.) та парламентських (2002, 2006, 2007 рр.) виборів.

5. Вивчаючи становище України на міжнародній арені та її зовнішню політику, слід розглянути такі підпитання: процес визнання незалежності, участь України в діяльності міжнародних організацій (ООН та її структур, СОТ, СНД, Ради Європи тощо); європейський вектор зовнішньої політики; українсько-російські відносини. Перед вивченням сучасного становища української діаспори варто коротко зупинитися на її історії, надалі необхідно охарактеризувати західну та східну гілки діаспори.

Навчально-методична та наукова література

Історія української культури : зб. матеріалів і документів / за ред. С. М. Клапчука, В. Ф. Остафійчука. – К., 2000.

Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1996.

Постанова Верховної Ради України «Про державний герб України» (19 лютого 1992 р.) // Україна в ХХ столітті (1900–2000) : зб. документів і матеріалів. – К., 2000. – С. 205.

Із Закону України «Про приватизацію майна державних підприємств» (4 березня 1992 р.) // Там само. – С. 207–208.

Із Закону України «Про об'єднання громадян» (16 червня 1992 р.) // Там само. – С. 209.

Із Воєнної доктрини України (19 жовтня 1993 р.) // Там само. – С. 213–214.

Із Конституції про державне регулювання безпеки та управління ядерною галуззю в Україні (25 січня 1994 р.) // Там само. – С. 215–216.

Із Закону України «Про Автономну Республіку Крим» // Там само. – С. 222.

З Концепції (Основи державної політики) національної безпеки України (16 січня 1997 р.) // Там само. – С. 236–237.

З договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією (31 травня 1997 р.) // Там само. – С. 238–244.

Із Постанови Верховної Ради України «Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» (5 березня 1998 р.) // Там само. – С. 256–257.

Із Закону України «Про загальні засади експлуатації і зняття з експлуатації Чорнобильської АЕС та перетворення зруйнованого четвертого енергоблока цієї АЕС на екологічно безпечну систему» (11 грудня 1998 р.) // Там само. – С. 262–263.

Засади державної політики України в галузі прав людини (17 червня 1999 р.) // Там само. – С. 279–281.

Із концепції науково-технологічного та інноваційного розвитку України (13 липня 1999 р.) // Там само. – С. 286–287.

Із концепції державної сімейної політики (17 вересня 1999 р.) // Там само. – С. 293–295.

Із Закону України «Про вивезення, введення та повернення культурних цінностей» (21 вересня 1999 р.) // Там само. – С. 295–297.

Із Закону України «Про державні нагороди України» (16 березня 2000 р.) // Там само. – С. 328–332.

Із Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (23 березня 2000 р.) // Там само. – С. 339–342.

Історія України: документи і факти : посібник. – К., 2002.

Історія України : курс лекцій для студентів технічних вузів / за ред. В. І. Ніколаєнка. – Х. : НТУ «ХП», 2001.

Бойко О. Д. Історія України : посібник / О. Д. Бойко. – К., 2003

Гарань О. Убити дракона: З історії Руху та інших партій України / О. Гарань. – К., 1993.

Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. / Я. Грицак. – К., 2000.

Довідник з історії України (А-Я) : посіб. для загальноосвіт. навч. закладів. – К., 2001.

Екельчик С. История Украины. Становление современной нации / С. Екельчик. – К., 2010.

Заставний Ф. Д. Українська діаспора. Розселення українців у зарубіжних країнах / Ф. Д. Заставний. – Львів, 1991.

Калініченко В. В. Історія України (1917–2003) / В. В. Калініченко, І. К. Рибалка. – Т.3.– Х., 2004

Литвин В. М. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.) / В. М. Литвин. – К., 2000.

Леонова А. О. Етнокультурна політика України / А. О. Леонова. – К., 1998.

Михальченко М. Н. Беловежье. Л. Кравчук. Украина. 1991–1995 / М. Н. Михальченко, В. П. Андрущенко. – К., 1996

Національний технічний університет „Харківський політехнічний інститут” : історія розвитку. – Х. : НТУ «ХПІ», 2010.

Ніколаєнко В. І. Історія України : біографічний довідник / В. І. Ніколаєнко, С. І. Мешкова, С. С. Ткаченко. – Х., 2007.

Політична історія України. ХХ століття : у 6 т. Т. 6 : Від тоталітаризму до демократії (1945–2002). – К., 2003.

Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / під кер. В. І. Полохала. – К., 1995.

Савченко Н. П. Історія України: модульний курс : навч. посіб. / Н. П. Савченко, Н. К. Подольський. – К., 2006.

Сергійчук В. І. Етнічні межі і державний кордон України / В. І. Сергійчук. – К., 2000.

Питання для самостійного вивчення

1. Утворення політичних партій і рухів в Україні.
2. Дострокові вибори Президента та Верховної Ради у 1994 р.
3. Політика незалежної України стосовно національних меншин.
4. Релігійне життя в сучасній Україні.

Контрольні питання і завдання для самосійної роботи

1. Першим прем'єр-міністром новітньої української держави був:

- а) Л. Д. Кучма;
- б) В. П. Фокін;
- в) Ю. Л. Звягільський.

2. У 1991 р. Президентом України було обрано:

- а) Л. Д. Кучму;
- б) В. А. Ющенко;
- в) Л. М. Кравчука.

3. Договір про дружбу, співробітництво та партнерство між Україною та Росією було підписано:

- а) 8 грудня 1992 р.;
- б) 16 липня 1995 р.;
- в) 31 травня 1997 р.

4. Національна валюта України – гривня, була введена в обіг:

- а) 1992 р.;
- б) 1994 р.;
- в) 1996 р.

5. Згідно з результатами виборів до Верховної Ради України у 2007 р. найбільше голосів виборців отримала політична сила:

- а) Блок Литвина;
- б) Партія Регіонів;
- в) Блок Юлії Тимошенко.

Заповніть таблицю

Парламентські вибори у незалежній Україні

Вибори до Верховної Ради	Система виборів	Найбільша фракція	Голова Верховної Ради

Україна на міжнародній арені

Країни і міжнародні об'єднання	Стратегія України	Ставлення до України	Проблеми і здобутки
Європейський союз (ЕС)			
НАТО			
СНД			
Росія			
США			
Міжнародний валютний фонд			
Світова організація			

Проблемні питання

1. Що таке громадянське суспільство? Чи можна стверджувати про завершення його формування в Україні?
2. У чому полягали причини занепаду української економіки у 1990-ті рр.? Які можливі шляхи подолання економічної кризи?
3. Якими є роль і місце України в сучасному світі?
4. Населення України значно скоротилося після здобуття незалежності. Охарактеризуйте причини цього явища.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Діаспора – постійне перебування (добровільне чи примусове) частини народу на території іншої держави, за межами країни проживання даного народу.

Інфляція – знецінення грошей та відповідно зростання загального рівня цін. Гіперінфляція – інфляція з надзвичайно великими темпами зростання цін.

Консенсус – прийняття рішень або домовленостей на міжнародних конференціях чи нарадах на основі спільної згоди учасників без проведення формального голосування за відсутності формально оголошених заперечень.

Конституція – основний закон держави, що визначає найважливіші засади функціонування держави; нормативно-правовий акт, що має найвищу юридичну силу.

Парламентаризм – система влади, при якій чітко розподілені й визначені функції законодавчих і виконавчих органів за умови верховенства парламенту. В умовах ускладнення структури суспільних зв'язків відбувається процес посилення повноважень виконавчої влади (президента, уряду).

Парламентська фракція – група депутатів парламенту – членів однієї або кількох близьких за поглядами політичних партій, яка проводить у парламенті власну лінію.

Правова держава – тип держави, в основі якої лежить верховенство закону, поділ влади (законодавча, виконавча, судова), правовий захист особи, юридична рівність громадянина і держави.

Соціально орієнтовані ринкові реформи – реформи, мета яких полягає, насамперед, у створенні ринкової економіки, захисті тих верств населення, становище яких погіршилось унаслідок реформ, а також пенсіонерів, інвалідів, дітей, багатодітних сімей, малозабезпечених громадян.

Толерантність – терпиме ставлення до інших, чужих думок, вірувань, політичних уподобань та позицій.

Унітарна держава – форма державного устрою, яка ґрунтується на зверхності верховної влади єдиної держави над адміністративно-територіальними одиницями, на які вона поділена.

БІОГРАФІЧНІ ДОВІДКИ

Кравчук Леонід Макарович (1934) – відомий політичний діяч, перший Президент незалежної України. У 1958 році закінчив економічний факультет Київського університету. З 1970 року працював в апараті ЦК КП України. З 1980 року – завідував відділом пропаганди та агітації, а з жовтня 1989 року був секретарем ЦК КП України з ідеології. У липні 1990 року його обрали головою Верховної Ради України. У грудні 1991 року був обраний Президентом України (обіймав цю посаду до 1994 р.). Народний депутат України у 1994–2006 рр.

Кучма Леонід Данилович (1938) – відомий український державний та політичний діяч. Президент України в 1994–2004 роках. У 1960 році закінчив Дніпропетровський університет, за спеціальністю інженер-механік. Тривалий час працював технічним керівником космодрому «Байконур», генеральним директором ракетобудівного концерну «Південний машинобудівний завод». З жовтня 1992 до вересня 1993 року – Прем'єр-міністр України.

Ющенко Віктор Андрійович (1952) – український політичний та державний діяч, третій Президент України (2005–2010 рр.). У 1993–1999 рр. голова правління Національного банку України, з грудня 1999 по квітень 2001 року очолював уряд України, у 2002 р. – до січня 2005 р. – народний депутат України. В грудні 2004 року за результатами виборів у III турі був обраний Президентом України.

Янукович Віктор Федорович (1950) – політичний та державний діяч, четвертий президент України (з 2010 р.). У 1997–2002 рр. – голова Донецької обласної державної адміністрації, з листопада 2002 р. до січня 2005 р., а також з серпня 2006 р. до грудня 2007 р. очолював Кабінет Міністрів України. У лютому 2010 р. обраний Президентом України.

Хронологія основних подій

- 1992, 15 січня** – Президія Верховної Ради України ухвалила Указ про Державний гімн України (затверджено музичну редакцію, автором якої є М. Вербицький).
- 1992, 28 січня** – Верховна Рада України затвердила національний синьо-жовтий прапор Державним прапором України.
- 1993, 2 липня** – схвалення Верховною Радою України «Основних напрямків зовнішньої політики України».
- 1994, липень** – обрання Л. Кучми Президентом України.
- 1994, березень** – перші вибори до Верховної Ради після здобуття незалежності.
- 1995** – Україна стає країною-членом Ради Європи.
- 1996, 28 червня** – прийняття Конституції України.

- 1996, 2 вересня** – впровадження національної валюти – гривні.
- 1997, травень** – Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією.
- 1997, 9 липня** – підписання Україною хартії щодо особливого партнерства з НАТО.
- 1998, 29 березня** – вибори до Верховної ради України III скликання.
- 1999, листопад** – президентські вибори. Перемога Л. Кучми.
- 2001, червень** – візит Папи Римського Івана-Павла II в Україну.
- 2002, 31 березня** – вибори до Верховної Ради IV скликання.
- 2004,** – вибори Президента України. За результатами виборів ним став В. Ющенко.
- 2006, січень** – вступила в дію конституційна реформа (чинна до жовтня 2010 р.)
- 2006, березень** – вибори до Верховної Ради України V скликання.
- 2006, серпень** – прем'єр-міністром обрано В. Януковича.
- 2007, вересень** – позачергові вибори до Верховної Ради України.
- 2007, грудень** – Прем'єр-міністром стала Ю. Тимошенко.
- 2008, 6 травня** – Україна офіційно стала членом Всесвітньої торговельної Організації.
- 2010, лютий–січень** – вибори Президента України, на цю посаду обрано В. Януковича.

С е м і н а р ПІДСУМКИ ВИВЧЕННЯ ТА ОСНОВНІ УРОКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ

(студентська науково-теоретична конференція)

(2 години)

Методичні рекомендації

Підсумки вивчення курсу «Історія України» рекомендується розглянути на студентській науково-теоретичній конференції наприкінці семестру. Бажано заздалегідь створити оргкомітет, підготувати програму конференції, яка може складатися за темами рефератів і доповідей студентів на семінарських заняттях. Тема самої конференції може бути присвячена певній історичній події або охоплювати хронологічно основні періоди історії України, відображати як конкретні історичні процеси і події, так і діяльність видатних українських державних і політичних діячів. У підготовці й роботі конференції можуть узяти участь викладачі, які працювали на факультеті протягом семестру, представники деканату, куратори академічних груп.

У вступному слові перед початком конференції голові оргкомітету рекомендується підвести підсумки вивчення вітчизняної історії, звернути увагу на актуальність теми конференції, нагадати про регламент її роботи. Під час проведення підсумкової конференції студенти ознайомлюють присутніх з підсумками своєї наукової роботи протягом семестру (має бути оформлена як реферат (згідно з вимогами, що висуваються до наукових робіт такого рівня)). Виступи студентів з доповідями не повинні перевищувати 10 хвилин, а питання та обговорення доповіді – 5 хвилин.

У заключному слові голові оргкомітету необхідно підвести підсумки роботи конференції, назвати прізвища студентів, які досягли найкращих успіхів у вивченні історії України, від імені кафедри політичної історії і деканату відповідного факультету нагородити кращих студентів почесними грамотами. Заохочується участь студентів, що підготували найкращі доповіді з актуальних наукових проблем, у щорічній конференції студентів та аспірантів в НТУ «ХПІ», а також в інших науково-практичних та науково-теоретичних конференціях.

Навчальне видання

**ПРОГРАМА
ТА МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
ДО ЛЕКЦІЙНИХ І СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ З КУРСУ «ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ»
для студентів усіх спеціальностей**

Укладачі: АРБУЗОВА Світлана Степанівна
ДВОРКІН Ігор Володимирович
КАБАЧЕК Володимир Вікторович
МЕШКОВАЯ Світлана Іванівна
МОТЕНКО Ярослав Володимирович
МУСІЄНКО Ірина Володимирівна
НІКОЛАЄНКО Віталій Іванович
ОЗЕРСЬКИЙ Юрій Іванович
ПОНОМАРЕНКО Роман Олегович
САВЧЕНКО Леонід Петрович
СКЛЯР Володимир Миколайович

Відповідальний за випуск проф. В. І. Ніколаєнко

Роботу до видання рекомендував проф. О. М. Поступний

Редактор Л. А. Копієвська

План 2011 р., поз. 175

Підп. до друку 2012 р. Формат 60x84 1/16. Папір друк. № 2.

Друк. – ризографія. Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк.

Наклад 200 прим. Зам. № Ціна договірна.

Видавничий центр НТУ «ХП».

Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 3657 від 24.12.2009 р.

61002, Харків, вул. Фрунзе, 21

Друкарня НТУ «ХП», 61002, Харків, вул. Фрунзе, 21